

עדכון אסטרטגי

כרך 17 | גיליון 4 | ינואר 2015

משחקי הכס:

הסדרי הירושה השלטונית בערב-הסעודית

יואל גוז'נסקי

האיום האידיאולוגי החדש

על מדינות המפרץ

אלכסיי חלבניקוב

טריפולי: הלב הסורי הפועם

בתוך הגוף הלבנוני

עומר עינב

משבר הפליטים בסוריה:

השלכות על הביטחון האישי והאזרחי

בנדטה ברטי

"אנחנו על המפה?"

חידושים במעמדה של ישראל בספרי הלימוד הירדניים

אופיר וינטר

ישראל-אזרבייג'ן:

יחסים מיוחדים אל מול מגבלות

גליה לינדנשטראוס

מס שפתיים: שלום ופוליטיקה בישראל

מ-2003 עד 2013

מיה קורנברג

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES
INCORPORATING THE JAFFEE
CENTER FOR STRATEGIC STUDIES

TEL AVIV UNIVERSITY
אוניברסיטת תל-אביב

עדכן אסטרטגי

כרך 17 | גיליון 4 | ינואר 2015

- 3** יואל גוז'נסקי
**משחקי הכס: הסדרי הירושה
השלטונית בערב־הסעודית**
- 13** אלכסיי חלבניקוב
**האיום האידיאולוגי החדש
על מדינות המפרץ**
- 25** עומר עינב
**טריפולי: הלב הסורי הפועם
בתוך הגוף הלבנוני**
- 37** בנדטה ברטי
**משבר הפליטים בסוריה:
השלכות על הביטחון האישי והאזרחי**
- 49** אופיר וינטר
**"אנחנו על המפה?"
חידושים במעמדה של ישראל בספרי הלימוד הירדניים**
- 61** גליה לינדנשטראוס
**ישראל-אזרבייג'ן:
יחסים מיוחדים אל מול מגבלות**
- 71** מיה קורנברג
**מס שפתיים: שלום ופוליטיקה בישראל
מ-2003 עד 2013**

הרבעון **עדכן אסטרטגי** מיועד להעשיר ולהפרות את הדיון הציבורי בנושאים העומדים, או אמורים לעמוד, על סדר היום הביטחוני של ישראל והמזרח-התיכון. המאמרים המופיעים ב**עדכן** נכתבים על-ידי חוקרי המכון ואורחיו. המאמרים מאופיינים בהיותם מכווני מדיניות. הדעות המובעות בהם הן של המחבר לבדו.

עורך ראשי

אודי דקל

עורך אחראי

מרק הלר

מנהל מערכת

משה גרונדמן

עורכת משנה

ג'ודי רוזן

חברי המערכת

יואל גוז'נסקי, משה גרונדמן, מרק הלר, אודי דקל, גליה לינדנשטראוס, עודד ערן, ענת קורץ, אפרים קם, ג'ודי רוזן

מערכת מורחבת

ד"ר דן בן דוד, פרופ' עזר גת, פרופ' תמר הרמן, פרופ' אייל זיסר, אפרים הלוי, פרופ' עמנואל סיוון, פרופ' אשר ססר, פרופ' איתמר רבינוביץ', שמעון שטיין, פרופ' שמעון שמיר, פרופ' גבי שפר

עיצוב גרפי: מיכל סמוקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב
דפוס: אלינר, פתח תקווה

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556
טל' 03-6400400, פקס' 03-7447590, דוא"ל: info@inss.org.il

עדכן אסטרטגי מתפרסם בעברית ובאנגלית

תוכנו המלא מוצג באתר המכון: www.inss.org.il

משחקי הכס: הסדרי הירושה השלטונית בערב הסעודית

יואל גוז'נסקי

הסדרי הירושה השלטונית בערב הסעודית עוצבו בהתאם לעקרונות שהנחיל אבן סעוד, ובהתאם לצרכיה הייחודיים של הממלכה, לנסיבות ולמבנה הפוליטי שהתגבש בה. ייתכן כי הסדרים אלה, בראשם העברת השלטון בקרב בני אותו דור, תרמו לאורך השנים ליציבות, אך הם הותירו בעיה עם הזדקנותם של היורשים הפוטנציאליים לכתר. עם המעבר ההדרגתי לדור נכדיו של אבן סעוד, המאבק על השלטון הופך לכזה שמערב נסיכים רבים הרואים עצמם כראויים לתפקידי הנהגה, ותתכן לו השפעה שלילית על היציבות במדינת מפתח זו.

מילות מפתח: ערב הסעודית; יציבות משטרים; ירושה שלטונית

התעצבות עקרונות הירושה

השמירה על יציבות שלטונית בערב הסעודית לאורך השנים הייתה קשורה קשר הדוק להעברת השלטון בין אחים ולא מאב לבנו. נוהג זה סייע לבחור יורשים בעלי ניסיון רב יותר בניהול ענייני הממלכה, אך הוא גם הקטין את מאגר היורשים הפוטנציאליים. ואכן היה חשש כי להזדקנותה של הנהגת ערב הסעודית עלולות להיות השלכות על יציבות הממלכה. בעיות הקשורות להסדרי הירושה השלטונית במלוכות אינן נחלתה הבלעדית של ערב הסעודית, גם עומאן ניצבת בפניהן, אך מעמדה וחשיבותה של ערב הסעודית – "שומרת המקומות הקדושים לאסלאם", בעלת עתודות הנפט הגדולות בעולם והכוח הפוליטי, הכלכלי והצבאי המוביל מבין מדינות המפרץ הערביות – מקנים לדיון בעניינה חשיבות.

יואל גוז'נסקי הוא עמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי

המחבר מודה לארז שטרים ולחן פרץ, מתמחים לשעבר במכון, על סיועם בכתיבת מאמר זה.

הסדרי הירושה בערב־הסעודית הונהגו בימי שלטונו של מלכה הראשון ומייסד המדינה הסעודית המודרנית, עבד אל־עזיז אל־סעוד, או אבן סעוד. עם הקמתה של המדינה הסעודית המודרנית בשנת 1932, הייתה המדינה החדשה ישות שהמבנה הפוליטי שלה נשען בעיקר על מערך של נאמנויות אישיות למלך מצד השבטים הדומיננטיים. משימתו העיקרית של אבן סעוד הייתה להפוך ישות חדשה זו למדינה מודרנית בעלת שלטון מרכזי אפקטיבי. השגת מטרה זו הייתה כרוכה, בין היתר, גם ביכולת להעביר את השלטון באופן שלא יסכן את יציבות הממלכה. ב־1926 מינה אבן סעוד את בנו פייצל למשנה למלך חג'אז ואת בכורו, סעוד, למשנה למלך נג'ד – מינויים שביצרו את השלטון המרכזי וסייעו לכך שמחוזות אלה לא יתפצלו מהמדינה עם מותו. ב־1933 הכריז על בנו סעוד כיורש העצר, מתוך כוונה ברורה להותיר את השליטה בממלכה בידי הענף המשפחתי שלו.¹ כדי למנוע מאבקי כוח בתוך הענף המשפחתי, הכריז אבן סעוד כבר באותה עת על בנו השני פייצל כיורש העצר הבא אחרי סעוד.² השאיפה להמשכיות ולקונצנזוס בצמרת השלטון הייתה אבן יסוד בתהליך בניית מוסדות המדינה, והיא מאפיינת את ההתנהלות בממלכה גם כיום. בניו האחרים הוצבו בתפקידי מפתח בשלטון המרכזי – בכך הבטיח אבן סעוד כי בניו ייהנו בבוא היום מלגיטימציה שלטונית ומניסיון בניהול ענייני הממלכה.³

אבן סעוד נפטר מבלי שהותיר חוק המגדיר את אופן הירושה השלטונית, אולם התבסס הנוהג שהשלטון עובר בין בניו. העברת השלטון מסעוד לפייצל ביססה גם את תפקידה של מועצת חכמי הדת במתן הכשר להחלטות המשפחה הסעודית. נוהג זה לא רק מעניק למלך החדש את הלגיטימציה הדתית לשלטון, אלא גם מאשר את הברית ההיסטורית בין בית המלוכה לבין האסלאם הוואהבי (יודגש, עם זאת, כי מועצת העלמאא' שחבריה ממונים על ידי המלך מעולם לא נקטה מדיניות עצמאית בנושאי העברת השלטון, ונהגה לאורך השנים להעניק את נאמנותה למועמד שהתקבל בפורום המשפחתי של בית סעוד).

על פי הנוהג השבטי, בכורה היא גורם מכריע בעת קבלת ההחלטה על מינוי יורש, ונוהג זה מושרש גם בהסדרי ירושת השלטון בערב־הסעודית. אולם, פייצל נמנע ממינוי יורש עצר עד 1965, שנה לאחר מינויו כמלך, במטרה להבטיח כי בתפקיד יורש העצר הבא תוצב דמות הראויה לתפקיד. מהלך זה קיבע את העיקרון שלפיו האח המבוגר ביותר, אשר כשיר לתפקיד, ימונה כיורש העצר. פייצל חילק סמכויות נרחבות לנסיכים בתחום או במחוז שעליו היו ממונים ויצר מאזן כוחות בתוך משפחת המלוכה, כאשר המלך מתפקד למעשה כראשון בין שווים, וכוחו תלוי במידה רבה בנאמנותם של אחיו.⁴ מבנה זה, אף שלא מנע את קיומם של מאבקי כוח בתוך הענף המשפחתי, הוכיח עצמו כתורם ליציבות. יורש העצר, חאלד, רש את השלטון אחרי רצח פייצל ב־1975 והוכתר כמלך עוד באותו יום. אחיו

הצעיר פהד מונה כיורש עצר שני עוד בזמן כהונתו של פייצל, וירש את השלטון מיד לאחר מותו של חאלד ב־1982.

לא פעם נוצרו בין בניו של אבן סעוד מאבקי כוח. מאבקים אלה נבעו מכך שמרביתם לא היו 'אחים מלאים' – עובדה שהביאה להיווצרותם של מחנות פוליטיים שהוגדרו על פי הייחוס המשפחתי. הענף הבולט היה הענף הסדרי – קבוצה של שבעה נסיכים שנולדו לאותה אם ונחשבו לענף המשפיע ביותר באליטה המשפחתית (מקורו של הכינוי בשם השבט שאליו השתייכה אמם, ח'אצה בנת אחמד אל-סדרי). פייצל פעל ליצירת איזון בין ענפי המשפחה וחילק ביניהם את המשרות הבכירות, בכלל זה את השליטה בכוחות הביטחון. איזון זה נשמר במידת מה גם כיום, כאשר בנו של המלך סלמן, מחמד, מחזיק את תיק ההגנה, ואילו מותעב, בנו של עבדאללה, מלכה הקודם של סעודיה, מפקד על המשמר הלאומי.

ניסיונות למיסוד התהליך

בתחילת שנות התשעים החל פהד למסד לראשונה את הסדרי ירושת השלטון בערב הסעודית. הצבת כוחות אמריקאים בשטחה ובמידת־מה גם התמיכה הסעודית בתהליך השלום הישראלי-ערבי שהחל במדריד יצרו התנגדות בממלכה מכיוון חוגים דתיים קיצוניים, שהעזו לאתגר את הלגיטימיות השלטונית של בית סעוד.⁵ התנגדות זו דחפה את בית המלוכה להקים מועצה מייעצת (נטולת סמכויות של ממש), ובפעם הראשונה גם לקבוע, בחוק, את אופן העברת השלטון בממלכה. 'חוק היסוד לממשל' מ־1992 קבע (סעיף 5) שהשלטון יוכל לעבור לבניו וגם לנכדיו של אבן סעוד.⁶

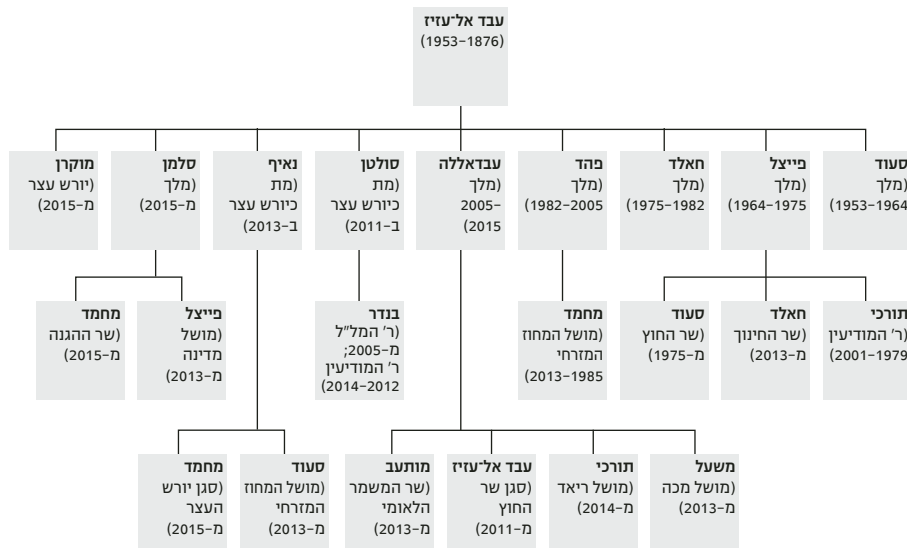
פהד קבע כי רק בניו של אבן סעוד ובניהם של בניו יכולים לכהן כמלכים וכיורשי עצר. בדרך זו הוא אפשר "על הנייר" לנסיכים מדור נכדיו של אבן סעוד לטעון לכתר. כמו כן קבע פהד כי המלך ייבחר גם על בסיס כישוריו ויכולותיו ולא רק בהתאם לגילו.⁷ פהד אומנם מיסד בחוק את העקרונות הבסיסיים, אולם לא הגדיר הנחיות מפורשות או קריטריונים ברורים לגבי המועמד הכשיר ביותר, והותיר למעשה את בחירת יורש העצר כסוגיה המוכרעת על ידי המלך ובמסגרת הקונצנזוס המשפחתי. בטווח הארוך, הממלכה אינה יכולה להתחמק מתרגום החוק למעשה, גם אם העברת השלטון עלולה להיות מסובכת יותר כאשר הכתר יועבר לדור הנכדים: איזון בין האינטרסים של ענפי המשפחה השונים צפוי להיות משימה עדינה ומורכבת הרבה יותר, ולו בשל הצורך להביא בחשבון שאיפות ואינטרסים של נסיכים רבים יותר, שכלל לא בטוח שסבלנותם תעמוד להם.⁸

בריאותו המתדרדרת של המלך פהד, שסבל מאירוע מוחי ב־1995, הביאה להעברת סמכויות השלטון לידיו של עבדאללה. על אף שמצבו הבריאותי של פהד לא אפשר לו לנהל בפועל את ענייני הממלכה, היריבות בין עבדאללה למחנה

הקדירי מנעה ממנו לקבל את נאמנותם של הנסיכים ולזכות במינוי הרשמי כמלך עד מותו של פהד ב־2005.⁹ כהונתו הרשמית של עבדאללה עמדה אף היא בסימן המתיחות בינו לבין הקדירים כאשר עבדאללה, בניגוד לנהוג במשפחת המלוכה, נמנע ממינוי יורש עצר שני עד 2009 – אז מונה נאיף לתפקיד הסגן השני לראש הממשלה בעקבות מצבו הבריאותי הרופף של סולטן, ומתוך החשש מהיווצרות ואקום שלטוני.¹⁰

עבדאללה המשיך למסד את הסדרי הירושה והקים את מועצת הנאמנות (Allegiance Council). גוף זה שהקמתו הוכרזה ב־2006 מונה 34 נסיכים מבין בניו ונכדיו של אבן סעוד, והוא מיועד לסייע למלך הבא בבחירת יורש העצר ולהסדיר את תהליכי העברת השלטון. ניתן לראות בהקמתה של המועצה ניסיון מצדו של עבדאללה להגביל את כוחם של הקדירים, אשר למרות שהם מחזיקים במספר תפקידי מפתח בממלכה, במועצה חלקם זהה לחלקם של יתר הנציגים. למרות זאת, המועצה אינה יותר מאשר מיסוד נוהג הקיים מאז מותו של אבן סעוד, שלפיו החלטות בסוגיית הירושה מתקבלות על־ידי המלך אחרי השגת קונצנזוס בפורום המשפחתי.

עבדאללה, אף שהקים את מועצת הנאמנות, מיעט לשתף אותה בקבלת ההחלטות בנוגע לבחירת היורשים. עם הקמת המועצה הוכרז כי היא תחל לפעול לאחר מותו שלו, ולכן הוא אינו מחויב לשתף את

תרשים 1. משפחת המלוכה – ממלאי תפקידים בכירים

המועצה בעת מינוי יורשי העצר. וכך, מינויו של נאיף לתפקיד יורש עצר שני ב-2009 נעשה על ידיו, ככל הנראה ללא התייעצות עם המועצה. כאשר נאיף נפטר, שמונה חודשים בלבד לאחר מינויו כיורש עצר, הכריז עבדאללה על סלמן כיורש העצר – במהלך מהיר שנועד למנוע חיכוכים ולסדר יציבות והמשכיות – מבלי שביקש את אישור המועצה.¹¹ כאשר עבדאללה מינה את מוקרין ליורש עצר שני ב-2014 כונסה המועצה, אולם המינוי זכה לקולותיהם של רק כשלושה רבעים מחברי המועצה.¹² למרות שסלמן, מלכה הנוכחי של סעודיה, עם כניסתו לתפקיד, קידם באופן מידי את מוקרין לתפקיד יורש העצר, רבים מהנסיכים עדיין אינם רואים בו ראוי להיות מלך. עובדה זו עלולה להציב קשיים בדרכו של מוקרין לכתור, ואם ייבחר – להקשות עליו במילוי תפקידו ולהגביל את כוחו.

תפקידי מפתח בתוך הממלכה מהווים מקור נוסף לכוח פוליטי ולהשפעה. פעמים רבות בעל התפקיד הבכיר ממנה תחתיו מקורבים כסגנים וכיורשים, מה שמוביל למעין "עסק משפחתי", כפי שנהגו הסדירים כאשר מינו זה את זה, ולמעשה שלטו במשך למעלה מארבעה עשורים במשרדי הביטחון והפנים. הכוח הפוליטי שנגזר מהתפקיד יכול גם להסביר מדוע התעקש עבדאללה להחזיק בתפקידו כמפקד המשמר הלאומי, גם כאשר ייעודו היה להתמנות לסגן יורש העצר. ייתכן כי עבדאללה חשש שכאשר הנסיך פהד שהיה יורש העצר באותה עת יתמנה למלך, הוא ידיח אותו וידאג למנות במקומו את סולטן. הפיקוד על המשמר הלאומי והנאמנות שעבדאללה זכה לה מפקודיו שימשו לו משקל נגד החזית הסדירית והצבא הסדיר שהיה תחת פיקודו של סולטן.

מועצת הנאמנות טרם התמודדה עם האתגר של בחירת המלך שיוביל את הממלכה הסעודית בעידן שלאחר המלך עבדאללה – המועצה ככל הנראה כלל לא כונסה לאחר מותו. יתר על כן, המעבר לדור הנכדים מסתמן כאמור כהליך

מורכב ובלתי־צפוי, שבו מוקדי הכוח המסורתיים דוגמת השיוך השבטי אינם מהווים מרכיב מרכזי כבעבר. לפיכך, ריבוי הנכדים והחלוקה לתת־ענפים רבים בתוך המשפחה עלולים לפגוע בעתיד ביציבות הממלכה ובעתיד בית אל־סעוד.

אתגרי הירושה

האתגר המרכזי שעמד בפני בית המלוכה הסעודי בבואו

לבחור את מלכיו העתידיים היה קשור בהזדקנות הדור הראשון של צאצאיו של אבן סעוד. המאגר הפוטנציאלי של יורשים לכתר מתוך בניו של אבן סעוד הלך והצטמצם, דבר שחייב את בית סעוד להעברת השלטון בהדרגה לדור נכדיו של אבן סעוד. 'חוק היסוד לממשל' הניח את התשתית החוקתית למעבר זה, אך

המעבר לדור הנכדים
מסתמן כהליך מורכב
ובלתי־צפוי, שבו מוקדי
הכוח המסורתיים
אינם מהווים מרכיב
מרכזי כבעבר

באופן עקרוני בלבד. התהליך עצמו עשוי בעתיד להיות מורכב וייתכן כי ילווה במאבקי כוח מחודשים בתוך המשפחה ולו בשל ריבוי הנסיכים הרואים עצמם מועמדים ראויים.

מה שמעצים את אי־הוודאות הוא העובדה שהתהליך חסר שקיפות. ההכרעות מתקבלות בפורום המשפחתי המצומצם וההודעה מטעם בית המלוכה מתקבלת רק לאחר שהפור כבר נפל. ניתוח המצב וההערכות לגבי יורשים פוטנציאליים מתבצעים לפיכך בעיקר על פי המידע המועט הדולף מתוך הדיונים הפנימיים, ועל פי סקירה של מועמדים הנמצאים בתפקידי מפתח. כמו כן, הניתוחים מביאים בחשבון גם נתונים נוספים הנחשבים לבעלי משקל בנוגע למועמדים השונים כגון ייחוס משפחתי, מצב בריאותי, תמיכה בקרב הנסיכים, מוצאה של האם וקרבה למלך. בעבר, היכולת להגיע לקונצנזוס במסגרת פורום משפחתי מצומצם, המונה כמה עשרות נסיכים, הייתה המפתח לשמירה על יציבות השלטון בערב־הסעודית. מספר הנכדים של אבן סעוד, לעומת זאת, מוערך כעת במאות.

על אף מורכבותה של שאלת הירושה, לא ניתן לטעון כי ההנהגה הסעודית מגיעה לצומת היסטורי זה במצב שהיא כלל אינה מוכנה. ההכנות להעברת השלטון לדור הבא החלו כבר לפני יותר משני עשורים כאשר נחקק 'חוק היסוד לממשל'. עובדה זו מצביעה על מודעותו של בית המלוכה לגודל האתגר שמעבר זה, שהחל בפועל בשנים האחרונות, עשוי להוות. מעבר למינוי מחמד בן נאיף לתפקיד יורש עצר בהמתנה בינואר 2015, בית המלוכה קידם שורה של נסיכים מדור הנכדים של אבן סעוד לתפקידים של שרים ומושלי מחוזות מרכזיים בממלכה. בין המינויים הבולטים ניתן לציין את מינויו של בן המלך, מחמד, לתפקיד שר ההגנה ב־2015, וכן את קידומו של מותעב, בנו של עבדאללה המנוח, בפעם הראשונה למעמד הבכיר של שר המשמר הלאומי ב־2013.¹³

ככל שמתרבים בני דור הנכדים שמכהנים בתפקידים בכירים, מתרבים מוקדי הכוח הפוליטי בממלכה. כל מושל מחוז או שר מחזיק בסמכויות נרחבות בתחומו ומהווה "מחנה פוליטי"

ככל שמתרבים בני דור הנכדים שמכהנים בתפקידים בכירים, מתרבים מוקדי הכוח הפוליטי בממלכה, כאשר כל מושל מחוז או שר מחזיק בסמכויות נרחבות בתחומו ובעצם מהווה "מחנה פוליטי" בפני עצמו. התפתחויות אלו עשויות להגביר את התחרות על המינויים והתפקידים השונים בכל רובדי המערכת הפוליטית בערב־הסעודית, ולא רק את התחרות על הכתר. עם זאת, חשוב לזכור כי אף על פי שמספר נכדיו של אבן סעוד רב, מעטים מהם הם בעלי הניסיון והמעמד המתאימים להיחשב כיוורשים פוטנציאליים.

מתחילת הטלטלה האזורית ערך עבדאללה המנוח שורה של מינויים בשל חששו מהשלכותיה.¹⁴ בנוסף לקידום בנו מותעב לתפקיד שר, עבדאללה מינה את

בנו השלישי עבד אל-עזיז לסגנו של שר החוץ, סעוד אל-פייצל. אל-פייצל, המשמש שר חוץ מ־1975, סובל גם הוא מבריאות לקויה, והערכה היא כי עבד אל-עזיז יתפוס את מקומו בלכתו. בנו, משעל, מונה למושל המחוז החשוב ביותר לאסלאם והשני בחשיבותו בממלכה – מכה. בנו השביעי, תורכי, טייס קרב בהכשרתו, מונה ב־2014 למושל הבירה ריאד. דפוס זה של מינוי מקורבים נהוג בממלכה. המלכים מינו את בניהם ברגע שעלו לשלטון, כפי שעשה פייצל שדאג למנות את בנו סעד, תורכי וחאלד לתפקידי מפתח, והדבר הביא לכך שמעמדם הגבוה נשמר גם כיום. גם בניהם של סולטן, נאיף וסלמן הגיעו לתפקידים בכירים בזכות מעמד אבותיהם. ניתן לראות במינויו אלו של עבדאללה ניסיון להעמיד לרשות משפחת המלוכה מועמדים ראויים ומנוסים, שיוכלו בבוא העת למלא את החלל שמותירים בניו המזדקנים של אבן סעוד, אך בעיקר רצון להעניק לבניו יתרון במאבק על הירושה העתידית לאחר מותו.

סיכום

במארס 2014 מונה בנו הצעיר ביותר של אבן סעוד שנותר בחיים, הנסיך מוקרין, לתפקיד יורש העצר השני ובינואר 2015, לאחר מותו של עבדאללה, קודם מוקרין לתפקיד יורש העצר של סלמן. מוקרין, שעקב מוצאה של אמו (תימן) והיותה שפחה נחשב בתחילה כבעל סיכויים נמוכים לרשת את הכתר, הוא בנו ה־35 של מייסד הממלכה אבן סעוד (מקובל לחשוב כי נולד ב־1945).¹⁵ מינויו של מוקרין, דוחה את העברת ההנהגה בממלכה לידי דור הנכדים של אבן סעוד, ומסמל העדפה של המשכיות ויציבות על פני קדמה ושינוי. מוקרין, היה אמנם מושל מחוז מדינה וראש המודיעין, אך דרכו לכתר רצופה מכשולים: הוא זוכה להתנגדות של רבים מאחיו למחצה, בעיקר בשל מוצא אמו. אם יצליח להתגבר על האופוזיציה מבית, הודות לגילו הצעיר יחסית ובריאותו התקינה, יוכל מקרין גם למלוך שנים רבות.

מינוי סלמן למלך לאחר עבדאללה עבר באופן חלק. אולם, המלך בן ה־80, שלקח על עצמו בהדרגה את הניהול השוטף בממלכה עוד לפני מות עבדאללה, מתפקד באופן חלקי בלבד. הוא עבר שבץ מוחי וסובל ככל הנראה משיטיון. בשל כך צפויה להיות תקופת מלכותו של סלמן הקצרה ביותר עד כה מבין מלכי אל-סעוד.

לכתו של עבדאללה מסיימת פרק מרכזי בהיסטוריה

של ערב הסעודית. עבדאללה מלך מ־2005 אך היה שליט בפועל ב־20 השנים האחרונות מאז שאחיו, פהד, עבר אירוע מוחי והתקשה לתפקד. עבדאללה קידם רפורמות לא מעטות (במנוחים סעודים), בעיקר בתחום מעמד הנשים. יוזכר, שעל שמו גם קרויה 'יוזמת השלום הערבית', שמציעה לישראל (בתמורה לויתורים)

עבדאללה, יותר מקודמיו, התיר לקיים יחסים מסוימים עם ישראל, כל עוד הם נשמרים בחשאי

"יחסים נורמאליים" עם העולם הערבי והמוסלמי. לא ברור עד כמה היוזמה היא תכתיב לישראל או בסיס למשא ומתן, ועד כמה העולם הערבי, במצבו הנוכחי, יוכל לעמוד מאחוריה. אולם, עבדאללה, יותר מקודמיו, אף התיר לקיים יחסים מסוימים, כל עוד הם נשמרים בחשאי, עם ישראל. עבדאללה גם השכיל לנתב את הממלכה בים המהפכות והזעזועים הפוקדים את העולם הערבי בשנים האחרונות. העולם הערבי נמצא באחת משעותיו הקשות ביותר וליציבות הפוליטית בערב הסעודית השלכות כלל ערביות.

לזהות המלך חשיבות רבה משום שהמדיניות הסעודית הייתה קשורה בעבר באופן הדוק לאופיו, לסגנון שלטונו ולדעותיו של המלך. למרות שהחלטות מתקבלות בדרך כלל תוך התייעצות ושאיפה להסכמה בין נושאי התפקידים הבכירים במשפחת המלוכה, המלך הוא הפוסק האחרון ולכן זהותו חשובה לקביעת מדיניותה של ערב הסעודית. קשה להעריך כיצד תראה תקופת שלטונו שך סלמן כמלך משום שזו נוטה להתעצב, מטבע הדברים, לאחר הכניסה לתפקיד (על משקל "דברים שרואים מכאן – לא רואים משם"). ככלל, ניתן לומר כי אין מחלוקות מהותיות בין נושאי המשרות הבכירות בממלכה באשר לסוגיות של ביטחון לאומי. בכל האמור למדיניות חוץ סביר כי סלמן ימשיך במדיניות קודמו: יבקש לשפר את היחסים החשובים ביותר של הממלכה – עם ארצות הברית – ויפעל בניסיון למנוע מאיראן את ביסוס מעמדה באזור. עם זאת, עבדאללה נחשב רפורמטור במונחים סעודיים, ולכן להסתלקותו תיתכן השפעה שלילית על הרפורמות ההדרגתיות שהחל ליישם בתחום החברתי והפוליטי.

דאגתה העיקרית של משפחת המלוכה הסעודית, היא הותרת השלטון בידה. המעבר הדורי שמתרחש לנגד עינינו, עם מינוי מחמד בן נאיף ליורש עצר בהמתנה,

מוכיח כי משפחת אל-סעוד מוודאת שכך יהיה. אולם, תהליך המעבר "לדור הבא" (מונח מטעה כשלעצמו, מכיוון שרבים מנסיכים אלה הם בגיל מתקדם) והשפעתו על היציבות השלטונית בערב הסעודית תלויה במידה ניכרת ביכולתה של 'מועצת הנאמנות' לתפקד כגוף המעניק לגיטימציה שלטונית וכגורם מגשר במקרה של מחלוקות ומאבקי כוח בין ענפי המשפחה והנסיכים השונים. המועצה טרם נאלצה לעמוד במבחן משמעותי, אולם, עצם קיומו של פורום משפחתי מוסכם כגון זה עשוי לתרום ליציבות המונרכיה הסעודית בתקופת מעבר קריטית. לבסוף,

עבדאללה נחשב רפורמטור במונחים סעודיים, ולכן להסתלקותו תיתכן השפעה שלילית על הרפורמות ההדרגתיות שהחל ליישם בתחום החברתי והפוליטי

יכולותיו הפוליטיות של סלמן כמתווך וכמגשר יעמדו למבחן ויהוו גורם מכריע בניהול התהליך המורכב – לא פחות מהשאלה אם בני הדור הבא יצליחו לשמור

על המסורת הסעודית, שלפיה הרציפות השלטונית ויציבות הממלכה הן האינטרס העליון.

הערות

- 1 מייקל הרב, "הכול נשאר במשפחה: אבסולוטיזם, מהפכה ודמוקרטיה במלוכות המזרח התיכון" (תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה: 2007), עמ' 88.
- 2 Simon Henderson, "After King Abdullah: Succession in Saudi Arabia", The Washington Institute, Policy Focus, No. 96, August 2009, pp. 3-4.
- 3 עוזי רבי, **סעודיה: ממלכת נפט במבוכי הדת והפוליטיקה** (תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה: 2007), ע"ע 52-54.
- 4 Nabil Mouline, "Power and Generational Transition in Saudi Arabia", Critique Internationale, No. 46, April 2010, pp. 8-9.
- 5 יהושע טייטלבוים, **מדינה נאבקת על נפשה: האופוזיציה האסלאמית בערב הסעודית**, (מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2005), עמ' 29-37.
- 6 "The Basic Law of Governance", March 1992, Royal Embassy of Saudi Arabia, Washington D.C., http://www.saudiembassy.net/about/country-information/laws/The_Basic_Law_Of_Governance.aspx
- 7 Joseph A. Kechichian, *Legal and Political Reforms in Saudi Arabia* (New York: Routledge, 2013) p. 134.
- 8 Yoel Guzansky, *The Arab Gulf States and Reform in the Middle East: Between Iran and the Arab Spring* (New York: Palgrave, 2015), pp. 119-122.
- 9 Henderson, *After King Abdullah*, p. 8.
- 10 Abeer Allam, "Prince Naif appointed deputy Saudi PM", *Financial Times*, March 27, 2009.
- 11 Nathaniel Kern, Matthew M. Reed, "The Crown Prince and the Allegiance Council", *Middle East Policy Council: Foreign Reports Bulletin*, June 21, 2012.
- 12 Abdullah Al-Qtaibi, "Deputy Crown Prince Muqrin and Saudi State Stability", *Asharq Al-Awsat*, 29 March, 2014.
- 13 Bruce Riedel, "Saudi Arabia's Quiet Transition", *Al-Monitor*, June 5, 2013.
- 14 Bruce Riedel, "Saudi King's Sons well Placed for Transition", *Al-Monitor*, May 30, 2014.
- 15 יש מקורות המציינים, כי נולד ב-1943: Robert Lacey, *The Kingdom* (Hutchinson & co., U.K., 1982), p. 529.

האיום האידאולוגי החדש על מדינות המפרץ: השלכות על היריבות קטר-ערב-הסעודית מאז 'האביב הערבי'

אלכסיי חלבניקוב

המאמר עוסק באיום האידאולוגי החדש על המועצה לשיתוף פעולה של מדינות המפרץ (GCC). הוא חושף את אופי האיום, המתמקד ביריבות ובהבדלים האידאולוגיים בין קטר לערב-הסעודית, בוחן את שורשיו והשלכותיו על האזור ומביא כדוגמה את 'האביב הערבי'. מהמאמר עולה הטענה ש'האחים המוסלמים' והאידאולוגיה שלהם הפכו לסוגיית הליבה שמהווה אתגר ליחסים בין מדינות ה-GCC, וסוגיה זו ממוקמת בהקשר האזורי הרחב יותר של העימות בין הסונים לשיעים, צמצום המעורבות האמריקאית באזור ו'האביב הערבי'.

מילות מפתח: המועצה לשיתוף פעולה של מדינות המפרץ, קטר, ערב-הסעודית, ביטחון במפרץ, האחים המוסלמים.

פרדריק מ. וורי (Wehrey) טוען בספרו *Sectarian politics in the gulf* ("פוליטיקה עדתית במפרץ") כי מדינות המפרץ מאוחדות מכוח תפיסת האיום המשותפת והשיח הביטחוני המשותף. ואכן, רב הדמיון בין מדינות אלה: משטרים מונרכיים סוניים, שפע של נפט וגז, תנאים סוציו-פוליטיים דומים, ארצות-הברית היא בעלת-ברית מרכזית ועוד. קווי הדמיון מביאים לכך שגם האתגרים הביטחוניים של מדינות המפרץ זהים כמעט. עם זאת, יש ייחודיות מרכזית אחת באיומי הביטחון – העובדה שהם נושאים אופי אידאולוגי יותר מאשר צבאי-קונוונציונלי.¹ לכל אורך

אלכסיי חלבניקוב הוא בעל תואר שני במדיניות ציבורית מבית הספר ע"ש היורט המפרי למדיניות ציבורית באוניברסיטת מינסוטה ותלמיד לתואר שלישי במכון ליחסים בינלאומיים היסטוריה של העולם, אוניברסיטת לובצ'בסקי, ניז'ני נובגורוד.

ההיסטוריה המודרנית של המפרץ, איומים אלה כללו נאצריזם, בעת'זם, קומוניזם ושיעה מהפכנית מבית מדרשה של איראן.² אולם מאז שפרצו ההתקוממויות בעולם הערבי צץ איום אידאולוגי חדש על חלק ממדינות המפרץ. איום זה, לתפיסתן של ערב-הסעודית, איחוד האמירויות ובחריין היה 'האחים המוסלמים'. ארגון זה לא רק מהווה אתגר אידאולוגי ואיום על כמה ממדינות המפרץ הערביות, הוא גם חותר תחת האחדות והתפקוד של הארגון הערבי המלוכד היחיד – המועצה לשיתוף פעולה של מדינות המפרץ (GCC). אתגר זה שהארגון מציב לכמה ממדינות המפרץ משרטט קו מפריד בין שתי היריבות הגדולות על המנהיגות באזור – ערב-הסעודית וקטר.

מעצמות הנפט של המפרץ הפרסי, ערב-הסעודית וקטר, מנהלות מאבק על עליונות אידאולוגית וגיאופוליטית בעולם האסלאמי הסוני. שתי המדינות היו מעורבות באופן פעיל בתנועות המהפכה המכונות 'האביב הערבי' שהתפשטו ברחבי המזרח התיכון מאז אביב 2011, אולם שתיהן מחזיקות בעמדות סוציו-פוליטיות שונות כשמדובר בשאלת הדרך לנהל את השינוי הבלתי-נמנע שעובר על האזור, במקביל לרצון של כל אחת מהן לשמור על הסטטוס קוו בגבולותיה.³ בין תחומי המחלוקת העיקריים בתפיסות של שתי המדינות ניתן לשוב ולציין את העמדה כלפי אידאולוגיית 'האחים המוסלמים', וכן את הסוגיה של הבניית הנרטיבים הבוטה של קטר באמצעות ערוץ הלוויין שלה, אל-ג'זירה, והתמיכה בארגוני אסלאם קיצוני באזור, במיוחד בסוריה ובמצרים. שני היבטים אלה קשורים בקשר הדוק ומשפיעים על תפקוד ה-GCC, ולפיכך על ביטחון האזור כולו.

דומה שהקרע הנוכחי ביחסים בין מדינות המפרץ הוא האתגר הגדול ביותר ל-GCC מאז כינון המועצה ב-1981.⁴ ליבת המחלוקת בין המדינות החברות נעוצה בתפיסה האידאולוגית של האיומים האזוריים. בראשית מארס 2014 הודיעו ערב-הסעודית, בחריין ואיחוד האמירויות על החזרת השגרירים שלהן מקטר. הסיבה העיקרית לאי-ההסכמה הייתה התמיכה הכספית והפוליטית שנתנה קטר לארגון 'האחים המוסלמים' (שהוכנס לרשימה השחורה של ארגוני הטרור בערב-הסעודית בתחילת מארס 2014)⁵ במצרים ובמקומות אחרים, וכן דרשות שנשא יוסוף אל-קרדאווי. לדעת המנהיגות הסעודית, קטר התערבה בענייניה הפנימיים של ערב-הסעודית ושל מדינות ערביות אחרות, באמצעות תמיכתה ב'אחים המוסלמים' ובדיווחים האנטי-משלתיים הביקורתיים באל-ג'זירה נגד מדינות המפרץ והמזרח התיכון.⁶ ב-17 באפריל, זמן קצר לאחר פרוץ המשבר, נפגשו שרי החוץ של ה-GCC בריאד במסגרת ועידת הפסגה של המועצה. הפגישה הסתיימה בהצהרה רשמית בנוגע לגיבוש מסגרת שבה המדינות של המדינות החברות לא תפגע באינטרסים, בביטחון או ביציבות של שאר המדינות החברות.⁷ ניסוח מעורפל זה לא נשמע כפתרון ממשי למשבר שבין חברות המועצה. שלא במפתיע, הדרך

לפיוס עדיין לא סלולה והתהליך טרם הושלם. רק ב־16 בנובמבר 2014 הסכימו ערב־הסעודית, איחוד האמירויות ובחריין להחזיר את השגרירים שלהן לדוחה, לאחר שקטר הבטיחה שלא תתערב בענייני המדינות החברות, ותעצור ביקורת תקשורתית המשודרת בערוצים הקטריים. היה זה אות לסיומו הקרוב של הקרע בין שמונת החודשים סביב עמדתה ותמיכתה של דוחה בארגונים האסאלמיים באזור. יש סיבות הגיוניות רבות למהלך זה, אך נראה כי התקדמות דאע"ש בעיראק ובסוריה ונפילת מחיר הנפט – אשר עמד במחצית נובמבר על כ־70 דולר לחבית – הכתיבו את הצורך להתאחד לנוכח הזמנים הקשים והאתגרים הצפויים. סימן נוסף לשינוי הוא ההחלטה של מצרים וקטר לפתוח דף חדש ביחסים ביניהן, כשבועיים לאחר הפיוס בין מדינות ה־GCC. ב־21 בדצמבר 2014 פרסמה קטר הצהרה שבה הכריזה על כוונתה לנרמל את קשריה עם נשיא מצרים סיס, תוך הדגשה כי ביטחון מצרים חיוני לביטחונה של קטר ושל האזור כולו. יתרה מכך, ב־19 בדצמבר קרא אמיר קטר, השייך תמים בן חמד בן־חליפה אל־ת'אני, לנשיא טורקיה ארדואן לפעול לנרמול היחסים בין טורקיה למצרים.⁸ מהלך זה נושא משמעות רבה, לאור היחסים קרובים בין טורקיה לקטר ועמדתה השלילית של טורקיה כלפי סילוק 'האחים המוסלמים' ממצרים. עם זאת, סביר להניח כי לא כל החיכוכים נעלמו, משום שההבדלים בין שני הצדדים עדיין משמעותיים מאוד. מנגד, ארגונים אסלאמיסטיים באזור חוו כמה מפלות שהשפיעו על עמדתם ועל יכולתם לפעול בכלל באזור. ב־5 בדצמבר 2014 הוציא האינטרפול צו מעצר ליוסוף

אל־קרדאווי, המנהיג האידאולוגי של 'האחים המוסלמים'. מצרים הפעילה יד קשה נגד הארגון ועצרה אלפים מחבריו ומתומכיו, והיא עדיין רודפת אותם בכל רחבי המדינה. חמאס נפגע באופן משמעותי בשנה האחרונה, במיוחד במבצע 'צוק איתן' שהיה כפי הנראה קטלני יותר מעימותים קודמים. תוניסיה עברה גם היא שינוי פרדיגמה: במהלך הבחירות האחרונות לנשיאות ולפרלמנט לא הצליחה המפלגה האסלאמית אל־נהדה לשחזר את הצלחתה מ־2011, ואיבדה את מקומה בפרלמנט למפלגה החילונית ניאדה תוניס. בהמשך זכה המועמד של מפלגה זו, באגי קאיד א־סבסי, בבחירות לנשיאות.

למרות החיכוכים האידאולוגיים הקיימים עדיין בין

מדינות ה־GCC, דומה שהן עדיין מסוגלות למצוא את הרצון לפעול לגיבוש גישה אחידה ומשותפת שתתמודד עם האתגרים החדשים, אם כי, כפי שכבר קרה בעבר, ייתכן שמדובר בפיוס זמני בלבד. לאור העובדה שאופי החיכוכים קשור לדינמיקה האזורית ולמאזן הכוחות, הדרך עדיין ארוכה עד להסדרת הסוגיות במלואן. בכל

אופי החיכוכים
האידאולוגיים, הקיימים
בין מדינות ה־GCC,
קשור לדינמיקה האזורית
ולמאזן הכוחות. הקרע
הנוכחי במפרץ מצביע על
תחילתו של עידן חדש
ביחסים בין החברות,
כלומר, בין קטר לערב־
הסעודית

מקרה, הקרע הנוכחי במפרץ מצביע על תחילתו של עידן חדש ביחסים בין החברות, כלומר, בין קטר לערב־הסעודית.

'האחים המוסלמים' הוא ארגון אסלאמיסטי רב־עוצמה שקיים כבר 80 שנה, עם היסטוריה מבוססת ותמיכה עממית בכל האזור. אולם העובדה המרכזית שמעוררת חשדנות ומידה מסוימת של דאגה בקרב מרבית מדינות המפרץ היא שהארגון יכול להוביל לפוליטיזציה של האסלאם באזור – מהלך שקשה לאמוד את השלכותיו על אזור המפרץ. חשש זה תופס מקום מרכזי בקרב מדינות ה־GCC, ובמיוחד בערב־הסעודית ובאיחוד האמירויות. ארגון 'האחים המוסלמים' והתנועות המשתייכות אליו קיימים במדינות אלה מאז החלו לחדור לאזור בשנות הששים והשבעים, והם נתפסים כאיום ממשי על המנהיגות הנוכחית, במיוחד מאז החל 'האביב הערבי'. הארגון מנצל את הבחירות ככלי מרכזי להפיכתו לממשלה לגיטימית במדינות האזור. כאשר עלה לשלטון באמצעות בחירות לגיטימיות בתוניסיה ובמצרים, היה זה איתות אזהרה למרבית מדינות המפרץ. האידאולוגיה של 'האחים המוסלמים' מנוגדת לבסיס שעליו נשענים המשטרים של מדינות המפרץ, ויש לה פוטנציאל לערער את מערכות השלטון הסמכותני־מלוכני במפרץ. מאז ומתמיד העדיפה ערב־הסעודית ארגונים אסלאמיסטיים שנמנעו ממעורבות פוליטית. זו הסיבה לכך שריאד רואה בארגון 'האחים המוסלמים', שאימץ את הפוליטיקה, יריב אידאולוגי ומודל שמאיים על השלטון במדינה, מה גם שחלק מהאופוזיציה הפנימית החזקה ביותר (תנועת ההתעוררות האסלאמית – אל־סחווה אל־אסלאמיה)⁹ מגיע מארגונים אסלאמיים סונים.¹⁰ המגמה

המסוכנת שמייצגים 'האחים המוסלמים' והעובדה שקטר מעודדת מעורבות פוליטית כרוכים בעובדה שג'האד אלים מוחלף¹¹ בפעולה אסלאמית פוליטית בכל רחבי המזרח התיכון וצפון־אפריקה, בתביעה לקבל זכויות פוליטיות, זכויות אדם וזכויות אזרח.¹²

מקור הבעיה של המנהיגות הסעודית הוא צורת השלטון שלה. ערב־הסעודית הוקמה על בסיס הסכם בין בית אל־סעוד, המשפחה השלטת, לבין אנשי הדת שהפכו את הדת לחלק מהפוליטיקה הסעודית ורואים בה מודל לשלטון אסלאמי. זו הסיבה שלאנשי עולמא שמרנים וסלפים בממלכה יש כוח רב והשפעה חברתית

בניגוד לערב־הסעודית, קטר הפרידה בין דת ומדינה וכך נטרלה כמעט לגמרי את הסיכון שבאתגר האידאולוגי. למנהיגות הסעודית יש פחות שליטה על אנשי הדת החזקים במדינה מאשר לקטר, שאין לה אנשי דת בעמדות כוח

ופוליטית. בניגוד לערב־הסעודית, קטר הפרידה בין דת ומדינה וכך נטרלה כמעט לגמרי את הסיכון שבאתגר האידאולוגי. במצב הנוכחי, למנהיגות הסעודית יש פחות שליטה על אנשי הדת החזקים במדינה מאשר לקטר, שאין לה אנשי דת בעמדות כוח שזוכים לתמיכה ציבורית רחבה. אנשי מדע המדינה בירול בסקאן

(Baskan) וסטיבן רייט (Wright) טוענים כי ברמה הפוליטית, קטר קרובה יותר לטורקיה מאשר לערב־הסעודית.¹³ דוחה מפגינה שליטה רבה יותר על אנשי הדת שלה, ואינה מתירה להם ליצור חלופה למשפחה השלטת ולמדיניותה. לדברי מהרן קמראבה (Kamrava), מנהל המרכז למחקר אזורי ובינלאומי בשלוחה הקטרית של אוניברסיטת ג'ורג'טאון: "לדת אין כל תפקיד בעיצוב או בניסוח רגשות של התנגדות, בניגוד למתרחש בערב־הסעודית, בכונית, בבחריין או באיחוד האמירויות... והסיבה לכך היא שהמדינה פרסה את חסותה על 'האחים המוסלמים', והיא מציגה עצמה מבחינה פנימית, אזורית ובינלאומית כפטרון של הארגון. ואם התגובה לשקט פנימי בתוך אזור סוער מאוד היא זעם סעודי, מדובר בתשלום מחיר נמוך".¹⁴

על רקע זה אפשר לומר שקטר אימצה גישה שתרמה רבות להבטחת יציבותה הפוליטית והדתית. היא מבטיחה את ביטחונה הודות לברית שכרתה עם 'האחים המוסלמים'. במאה ה־21 קטר חותרת בהתמדה ליעדה – להפוך למעצמה ולמנהיגה אזורית. כך היא מספקת מאז ומתמיד מקלט בטוח לחברי 'האחים המוסלמים' ולחסידי הארגונים האסלאמיסטיים.

מקור עמדתה של קטר כלפי 'האחים המוסלמים'

חשוב להבין את המקור לעמדתה של קטר כלפי 'האחים המוסלמים', שכן זו לא החלה לאחרונה אלא לפני יותר מחמישים שנה, והטביעה מאז סוג מסוים של יחסים בין האחווה (האחים המוסלמים) לקטר. שורשי המחלוקת טמונים ביחסים

בין קטר לשאר מדינות המפרץ ובמיוחד עם ערב־הסעודית ואיחוד האמירויות, שאינן כוחן והן מציבות איום על קטר ועל מחויבותה לתמוך ב'אחים המוסלמים'.

חברי 'האחים המוסלמים' החלו להגיע בהמוניהם לקטר בשנות השישים. ביניהם היו אנשי דת ומלומדים מוסלמים שסייעו לעצב את מערכת החינוך הקטרית, שעד אז כמעט לא הייתה קיימת. היעד המרכזי של אסטרטגיה זו היה ליצור מערכת חינוך עצמאית, שתמלא את שורות הפקידות הקטרית הצומחת באנשי דת שיהיו בלתי־תלויים בערב־הסעודית.¹⁵ גישה זו אפשרה לקטר להימנע מהסתמכות על אנשי הדת והחינוך של ערב־הסעודית. הדבר עשוי היה להוביל להקמת מערכת חינוך דומה בקטר, אשר בהכרח

הייתה נוטה אחרי ערב־הסעודית ונתונה להשפעתה. גם יוסוף קרדאווי הגיע בתקופה זו (1961) לקטר ממצרים. תחילה הקים וניהל מכון דת חדש, ומאוחר יותר הקים את המכללה ללימודי השריעה באוניברסיטת קטר וכיהן כדיקן שלה. כיום נחשב קרדאווי לאחד ממנהיגי הדת המוכרים והמשפיעים ביותר של 'האחים המוסלמים'.

למרות נוכחותם של אינטלקטואלים ואנשי דת של 'האחים המוסלמים' בקטר ומעורבותם ונוכחותם במוסדות המדינה השונים, האידאולוגיה של הארגון לא הפכה לדומיננטית במדינה

באופן כללי ניתן לומר שהארגון ביסס לעצמו מקום ייחודי בקטר באמצעות הקמת מערכת החינוך והכשרת דרג הפקידים, שניתן למצוא ביניהם חסידים רבים שלו. עם זאת, יש לציין כי למרות הזרימה של אינטלקטואלים ואנשי דת של 'האחים המוסלמים' לקטר ומעורבותם ונוכחותם במוסדות המדינה השונים, האידאולוגיה של הארגון לא הפכה לדומיננטית במדינה, ויש לכך מספר סיבות. ראשית, קטר היא מדינה שבה שולטת האמונה באסלאם והאבי-סלפי-חנבלי. מקורה של משפחת המלוכה הקטרית בשבט אחד – שבט באנו תמים – שממנו הגיע גם מייסד הוואאביה, מוחמד בן עבד אל-והאב. קטר זה שימש כלי למתן לגיטימציה לשלטון משפחת תמים, ובמקביל נתפס כהזדמנות עבור ערב-הסעודית למלא תפקיד מרכזי בקטר. בעקבות ההיצמדות לוואאביה, קטר לא הפגינה פתיחות להמרת דת, אם כי אידאולוגיית 'האחים המוסלמים' איזנה את האקלים הדתי הכולל במידה מסוימת. עם זאת, דוחה חיזקה את מעמדה האזורי בעצם תמיכתה באידאולוגיה זו ובמתן אפשרות למנהיגי הארגון לקבוע את משכנם בקטר, שכן הפופולריות של 'האחים המוסלמים' נפוצה ורבה יותר מאשר זו של הוואאביה. גישה זו יצרה לקטר מוניטין של מדיניות "דלת פתוחה" כלפי אידאולוגיות שונות, וכך מיצבה אותה בצורה טובה יותר מאשר ערב-הסעודית. גישה זו סייעה גם להגן על הנהגת קטר מפני מעורבות של 'האחים המוסלמים' בפוליטיקה הפנימית – התנהלות שעד כה הוכחה כיעילה ביותר.

שנית, בניסוחו של ד"ר אחמד ג'מיל עזם: "האחים המוסלמים בקושי מעורבים בעניינים הפנימיים בקטר".¹⁶ סוג זה של יחסים הבטיח שהארגון לא ימתח ביקורת על ממשלת קטר ולא ינסה ליצור לה אופוזיציה פעילה. בתמורה הבטיח הארגון לעצמו מקום מקלט בקטר, המשמשת בסיס קבע לשיגור פעילותו ולהפצת רעיונותיו. אף על פי שקטר היא מדינה וואאביה עם קשרים היסטוריים לערב-הסעודית, היא רואה ב'אחים המוסלמים' גם כלי למאבק בריאד על המנהיגות באזור. יתרה מכך, קטר מיישמת מדיניות שמגבילה את ההזדמנויות המוסדיות

הפתוחות בפני אנשי דת להשיג ולממש השפעה מקומית. פירוש הדבר שמבחינה פוליטית, המודל הקטרי חילוני הרבה יותר בהשוואה לערב-הסעודית. הוא מרחיק השפעה דתית של אנשי דת על הפוליטיקה ועל המשרות, ובכך מציב את קטר במקום מתקדם הרבה יותר מזה של ריבתה ערב-הסעודית, עם שכבת המלומדים הדתיים המוסלמים שמוטמעת בשלטונה. מבחינה ממסדית, ההשפעה הדתית

ניתן לאפיין את העימות בין דוחה לריאד כמאבק בין קטר הוואאביה פרגמטית לבין ערב-הסעודית הוואאביה שמרנית

בקטר פחותה יותר באופן ניכר מאשר בערב-הסעודית: הלגיטימיות של שליטי קטר אינה מתבססת על שכבת אנשי הדת, בקטר אין משטרת דת מיוחדת ובתי הספר הדתיים בה מנוהלים על ידי משרד החינוך ולא על ידי סמכות דתית.¹⁷ משום כך

ניתן לאפיין את העימות בין דוחה לריאד כמאבק בין קטר הוואאבית פרגמטית לבין ערב־הסעודית הוואאבית שמרנית. עבד אל־חמיד אל־אנסארי, דיקן המכללה ללימודי השריעה באוניברסיטת קטר ומי שהנהיג את השינוי בפרדיגמה הקטרית בשנות התשעים, אמר בראיון ל'וול סטריט ג'ורנל' ב־2002: "אני רואה בעצמי והאבי נאמן, ובכל זאת אני יכול להיות מודרני ולהבין את האסלאם בצורה פתוחה. אנחנו מביאים בחשבון את השינויים בעולם ואין לנו מנטליות צרת־אופקים כמו זו של ערב־הסעודית"¹⁸.

סיבה חשובה נוספת לכך ש'האחים המוסלמים' לא נכנסו לפוליטיקה הקטרית היא השליטה של הממשלה על הגופים החברתיים (ארגוני צדקה, בנקים למזון, מועדוני ספורט וכדומה).¹⁹ בדרך כלל, הארגון ושלוחותיו מנהלים פעילות צדקה ורווחה ענפה בכל האזור, המושכת תמיכה עממית רחבה למדי (כמו במצרים), אך לא כך בקטר, שם יש לממשלה שליטה מלאה על התחום החברתי. כתוצאה מכך נמנעה מהארגון היכולת ליישם את דרכי פעולתו רבות־העוצמה בשטח ולצבור תמיכה ציבורית רחבה.

התוצאה היא שנוכחות 'האחים המוסלמים' בקטר אינה מפריעה למנהיגי המדינה, והיא מאפשרת להם ליצור יחסים סימביוטיים עם אנשי הארגון. יחסים אלה מביאים תועלת לשני הצדדים והוכיחו עצמם היטב עד כה. מנהיגות קטר

מקפידה על כך שפעילות 'האחים המוסלמים' במדינה תישאר בשליטה, ושהאידאולוגיה של הארגון תופנה כלפי חוץ. קטר מאפשרת לארגון להשתמש בכלי רב־השפעה כמו ערוץ השידור אל־ג'זירה, ובכך פיתחה "נשק" עוצמתי למדי. בין יתר היתרונות שקטר משיגה מהברית עם 'האחים המוסלמים' ניתן לציין את ההזדמנות לצפות לקשרים כלכליים ופוליטיים רצויים עם המדינות שבהן הארגון וענפיו מתמודדים על השלטון (תוניסיה, מצרים, תימן, סוריה ועוד), ואת תפקידה כמתווכת בין האסלאמיסטים ליריביהם במדינות אלה וכן בינם לבין המערב – דבר המהווה יתרון מבחינת קטר בתחרות על ההנהגה האזורית.

'האביב הערבי' והסלמה ביריבות

מאז פרוץ ההתקוממות בעולם הערבי, קטר הפגינה תמיכה

יזומה ב'אחים המוסלמים' בכל האזור. הסיוע הכספי הנדיב שלה זרם לתוניסיה, למצרים, ללוב, לסוריה ולמקומות אחרים באזור. יתרה מכך, קטר עשתה שימוש באחד מכלי הנשק העוצמתיים שלה – ערוץ אל־ג'זירה, וכך בנתה את הנרטיבים התקשורתיים שקידמו את האינטרסים שלה.

נוכחות 'האחים המוסלמים' בקטר אינה מפריעה למנהיגי המדינה ומאפשרת להם ליצור יחסים סימביוטיים עם אנשי הארגון. מנהיגות קטר מקפידה על כך שפעילות 'האחים המוסלמים' במדינה תישאר בשליטה, ושהאידאולוגיה של הארגון תופנה כלפי חוץ

ערוץ אל-ג'זירה מציב אתגר אידאולוגי נוסף בפני ערב-הסעודית. סוד גלוי הוא שמנהיגי ערב אינם רוצים להיות נתונים לביקורת, והם מתייחסים לשידורים כאל איום על יציבותם השלטונית. הערוץ לא תרם ליחסים המעורערים ממילא של ערב-הסעודית עם קטר, בייחוד כשהביקורת שלו כלפיה וכלפי ידידותיה החריפה מאוד בשנים האחרונות. בניסיון לאזן את אל-ג'זירה הקטרי השיקה גם ערב-הסעודית ערוץ לוויין משלה – אל-ערבייה – שהחל את שידוריו ב-2003 אך נכשל בתחרות עם הערוץ המתחרה. על פי מחקר מדיה עצמאי, מספר הצופים היומי של אל-ג'זירה באזור המזרח התיכון וצפון-אפריקה גבוה ב-34% מכל שאר הערוצים הערביים גם יחד.²⁰ לפיכך, אל-ג'זירה מחזיקה בכל הכלים הנחוצים לה כדי לקדם נרטיבים מסוימים שאינם מקובלים על חלק מהגורמים באזור. זאת ועוד, מקומה של הדת בערוץ הוא מרכזי, ומדי שבוע משודרת תוכנית חשובה בשם 'השריעה והחיים' בהנחיית יוסוף אל-קרדאווי – איש הדת המוביל של 'האחים המוסלמים'. אל-קרדאווי נחשב כיום לאחד מהקולות הקובעים ביותר באסלאם הסוני. הדרשות שלו מעוררות זעם רב בערב-הסעודית ובאיחוד האמירויות. ההוגה הליברלי המצרי, מאמון פנדי, טען בעיתון 'א-שרק אל-אווסט' שכמחצית מכוח האדם בערוץ משתייך לארגון 'האחים המוסלמים'. לדעתו, בכך שקטר אימצה את הארגון בעודה מארחת בסיסים אמריקאים, היא יצרה את הנוסחה המושלמת למניעת נקמה מצד מנהיגי ערב ומתקפות מצד קיצונים אסלאמיים.²¹ ערב-הסעודית לעומת זאת, כשלה בהשגת ביטחון דומה.

היבט נוסף בחשש הסעודי נובע מהמדיניות הקטרית המספקת תמיכה לאסלאמיסטים קיצוניים ברחבי האזור. ריאד חוששת מכך שארגוני הטרור הפעילים כיום בקרב שכנותיה סוריה ועיראק, במצרים ובלבנון עלולים, במקדם או במאוחר, לחזור לערב-הסעודית. לפחות 1,000 לוחמים סעודים יצאו לסוריה על פי משרד הפנים הסעודי, ורבים יותר – על פי מקורות מערביים.²² מורדים אלה ירכשו ניסיון קרבי ויהיו מוכנים מבחינה אידאולוגית לחזור למולדתם ולבצע מתקפות טרור נגד בית סעוד. היו לכך כבר תקדימים בערב-הסעודית, כאשר, אנשי אל-קאעדה ביצעו מתקפות טרור בשטחי הממלכה ב-2003 ו-2006.²³

הדאגה מכך הביאה את שלטונות ערב-הסעודית לנקוט כמה אמצעים נוקשים. ב-7 במארס 2014 קבע משרד הפנים הסעודי ש'האחים המוסלמים' ושני ארגונים נוספים שנלחמים לצד המורדים הסורים – חזית ג'בהת אל-נוסרה ודאע"ש – ייכנסו לרשימה השחורה של ארגוני הטרור.²⁴ על פי ההצהרה ניתן לסעודים שנלחמים בסוריה פרק זמן של 15 יום לחזור לארצם. לפי צו מלכותי שהוצא בפברואר 2014,

בכך שקטר אימצה את 'האחים המוסלמים' בעודה מארחת בסיסים אמריקאים, היא יצרה את הנוסחה המושלמת למניעת נקמה מצד מנהיגי ערב ומתקפות מצד קיצונים אסלאמיים

כל אזרח שיימצא אשם בלחימה בקרבות מחוץ למדינה צפוי לעונש מאסר. למרות שהממלכה תומכת במורדים הסונים שנלחמים להפלת נשיא סוריה בשאר אסד, היא חוששת מתגובת נגד מצד ארגוני ג'האד קיצוניים. בפברואר 2014 הוציא המלך עבדאללה צווי מעצר של עד 20 שנה לכל מי שמשתייך ל"ארגוני טרור" או נלחם מחוץ לגבולות המדינה.²⁵ צעדים אלה מוכיחים את החשש הסעודי מאסלאמיסטים סונים קיצוניים שיחזרו לממלכה ויאיימו על יציבותה הפנימית. קיים גורם חשוב נוסף שלא הוזכר עד כה: סוגיית הירושה הגורמת למשפחת המלוכה הסעודית להיות זהירה יותר בנוגע לאיומים שעלולים לערער את יציבות הממלכה, במקרה שיחול משבר ברציפות השלטונית.

התנגשות בין המדיניות הסעודית והקטרית סביב המשבר בסוריה

המשבר בסוריה נעשה מדד ליחסים בין השחקניות האזוריות, במיוחד אלה שאמורות להיות באותו מחנה. קל יותר להבין את היריבות האידאולוגית בין קטר לערב-הסעודית, אם מביטים בה מבעד לעדשה של עמדתן כלפי העימות בסוריה. מאז החלה התסיסה בסוריה באביב 2011 ניצלה ערב-הסעודית את ההזדמנות לשפר את מנהיגותה בקרב החברות במועצה לשיתוף פעולה של מדינות המפרץ (GCC), ובמיוחד לרסן את ביטחונה הגובר של קטר במדיניות החוץ שלה באזור. סיבה סמויה נוספת למעורבות הסעודית הייתה רצונה לבסס סדר אזורי חדש באמצעות ניצחון בחזית הלבנטינית של המאבק בין הסונים לשיעים, כמו במקרה של ערב-הסעודית מול איראן. נקודה זו חשובה במיוחד לנוכח הירידה המסוימת במעורבותה של ארצות-הברית באזור. מאז פרוץ ההתקוממות בסוריה, הסעודים התערבו בשאיפה להפיל את משטר אסד. הם תמכו בארגונים מתונים וקיצוניים גם יחד, כמו ג'בהת אל-נוסרה וגדודי אחראיר א-שאם שרשמו את ההצלחות הגדולות ביותר.²⁶ עם זאת, באביב 2014 נאלצה ריאד להחרים את אל-קאעדה, ג'בהת אל-נוסרה, דאע"ש, חזבאללה הסעודי, החות'ים (בתימן), אנסאר אללה והאחים המוסלמים, מכיוון שהיוו איום על אחדות הממלכה. ערב-הסעודית ניצבה נוכח הסיכון שג'האדיסטים חוזרים יאיימו על המנהיגות הסעודית ועל היציבות הפנימית. האינטרסים של קטר בסוריה קשורים לשילוב של סוגיות אסטרטגיות, כלכליות, פוליטיות ואידאולוגיות. יש לציין כי לפני פרוץ המרד בסוריה נהנתה קטר מקשרים טובים יחסית עם הממשל הסורי, כפי שגם השתדלה לקיים קשרים תקינים עם איראן – בעלת-בריתה הקרובה של סוריה. למען האמת קטר חולקת עם איראן את מקור הכנסתה המרכזי – שדה הגז בדרום המפרץ הפרסי – עובדה שמסייעת לפרש את הרטוריקה ה'מיוחדת' כלפי טהראן. עם פרוץ העימות בסוריה התערבה קטר מתוך כוונה לשמר את השפעתה באזור באמצעות מתן גיבוי ל'אחים המוסלמים',

שכאמור משמשים כלי מצוין במדיניות החוץ שלה. במהלך 'האביב הערבי' קטר שמה את יהבה על הארגון ועל שלוחותיו באזור – מהלך שנשא כמה תוצאות חיוביות עבורה. היא כמעט חסינה בפני האידאולוגיות של התנועות האסלאמיות, ולכן הצליחה להפעיל את השפעתה באמצעות 'האחים המוסלמים' באזור. באשר לסוריה, קטר החלה לחמש את המורדים הסורים כמעט מהימים הראשונים של ההתקוממות, בתקווה ש'האחים המוסלמים' יצליחו להפיל את משטר אסד ולהשתלט על המדינה. כתוצאה מכך, המדיניות של שני הצדדים הסתיימה בהפיכת ההתקוממות הסורית למלחמת אזרחים כוללת עם אלפי ג'האדיסטים. עם זאת, בעוד קטר הבטיחה את עצמה מפני בעיות דת ואידאולוגיה, ערב הסעודית לא הצליחה לעשות זאת ונכנסה לתקופה מאתגרת.

מסקנות

מלחמת האזרחים בסוריה ממחישה כיצד הבדלים אידאולוגיים בין שתי מעצמות מרכזיות במפרץ השפיעו על העימות ועל ההתנהגות של כל צד. ניתן להסיק בבירור שהאתגר האידאולוגי שמדינות ה-GCC ניצבות בפניו כבר השפיע מאוד על ההתפתחויות הנוכחיות באזור.

האתגר האידאולוגי החדש עבור מדינות GCC והאיום על כמה מהמדינות החברות במועצה מצד האסלאם הפוליטי שמציב ארגון 'האחים המוסלמים' ושלוחותיו באזור מסמנים את 'קו פרשת המים' בדינמיקה האזורית. לנוכח היחלשותן של המעצמות המזרח-תיכוניות המסורתיות (מצרים, סוריה ועיראק) במהלך העשור האחרון, ערב הסעודית וקטר סוללות את דרכן בהתמדה למנהיגות האזורית. עם זאת, השינויים המערכתיים במזרח התיכון יצרו אתגר אידאולוגי חדש, שמאיים על הביטחון ועל היציבות של מדינות ה-GCC ומחדד את

התחרות בין שתי המעצמות הגדולות במועצה – ערב הסעודית וקטר. עליית האסלאם הפוליטי במזרח התיכון ובצפון-אפריקה, קסמו המתחזק בעיני אוכלוסיית האזור במיוחד בשלוש השנים האחרונות וכן המלחמה בסוריה והתקדמות דאע"ש בעיראק – כל אלה תרמו להעמקת המחלוקות בתוך ה-GCC, במקביל להיבטים נוספים בדינמיקה האזורית (החרפת העימות הסוני-שיעי ותפקידה המשתנה של ארצות-הברית באזור), אשר מעמיקים עוד

האיום האידאולוגי החדש על ה-GCC מצד האסלאם הפוליטי ואסלאמיסטים קיצוניים, הוא ממשי ביותר, וישפיע לא רק על מדינות המפרץ אלא גם על כלל האזור

יותר את הדאגה ליציבות ולביטחון. לפיכך, האיום האידאולוגי החדש על ה-GCC מצד האסלאם הפוליטי ואסלאמיסטים קיצוניים הוא ממשי ביותר, וישפיע לא רק על מדינות המפרץ אלא גם על כלל האזור. למרות שהאפשרות לעימות צבאי

גלוי בין מדינות ה-GCC נראית קלושה למדי, יש בכוחו של איום אידאולוגי חדש זה לשנות את התחזיות לטווח הבינוני והארוך.

הערות

- 1 Frederic Wehrey, *Sectarian politics in the Gulf: From the Iraq war to the Arab Uprisings* (New York: Columbia University Press, 2013), p. 4.
- 2 שם.
- 3 Salman Rafi Sheikh, "Deepening division in the Sunni Arab World," *New Eastern Outlook*, <http://journal-neo.org/2014/03/31/deepening-division-in-the-sunni-arab-world/>
- 4 Kamal Fayyad, "US can help heal GCC rifts", *Al-Monitor*, April 25, 2014, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/04/future-gcc-gulf-crisis.html>
- 5 Elad Benari, "Saudi Arabia Blacklists Muslim Brotherhood, Syrian Jihadists," *Israel National News*, March 7, 2014, http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/178237#.VKLPf_8BA
- 6 Ian Black, "Arab states withdraw ambassadors from Qatar in protest at 'interference'," *The Guardian*, March 5, 2014, <http://www.theguardian.com/world/2014/mar/05/arab-states-qatar-withdraw-ambassadors-protest>
- 7 Viktor Mikhin, "Persian Gulf: Is the crisis over?," *New Eastern Outlook*, April 24, 2014, <http://journal-neo.org/2014/04/24/rus-persidskij-zaliv-preodolyon-li-krizis/>
- 8 "Qatar calls on Turkey to normalize ties with Egypt," *Today's Zaman*, December 23, 2014, http://www.todayzaman.com/diplomacy_qatar-calls-on-turkey-to-normalize-ties-with-egypt_367809.html
- 9 אל-סחווה אל-אסלאמיה – ההתעוררות האסלאמית – ארגון אסלאמיסטי בסעודיה שהאידאולוגיה שלו מבוססת על שילוב בין רעיונות ווהאביים בתחומי הדת ורעיונות האחים המוסלמים בתחום הפוליטיקה.
- 10 Christa Case Bryant, "Behind Qatar's bet on the Muslim Brotherhood," *The Christian Science Monitor*, April 18, 2014, <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2014/0418/Behind-Qatar-s-bet-on-the-Muslim-Brotherhood>
- 11 בעיקר באזור, למעט פעילות דאע"ש בעיראק ובסוריה ואל-קאעדה בצפון-אפריקה.
- 12 James Dorsey, "Wahhabism vs. Wahhabism: Qatar challenges Saudi Arabia", the RSRS Working Paper series, no. 262, September 6, 2013.
- 13 Birol Baskan, Steven Wright, "Seeds of Change: Comparing State-Religion Relations in Qatar and Saudi Arabia," *Arab Studies Quarterly*, Vol. 33, No. 2, pp. 96-111.
- 14 Christa Case Bryant, "Behind Qatar's bet on the Muslim Brotherhood," *The Christian Science Monitor*, April 18, 2014, <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2014/0418/Behind-Qatar-s-bet-on-the-Muslim-Brotherhood>
- 15 David Roberts, "Qatar, the Ikhwan, and transnational relations in the Gulf", *Project on Middle East Political Science*, March 18, 2014, <http://pomeps.org/2014/03/18/qatar-the-ikhwan-and-transnational-relations-in-the-gulf/>
- 16 Ahmed Azem, "Qatar's Ties with the Muslim Brotherhood Affect Entire Region," *The National*, May 18, 2012, <http://www.thenational.ae/thenationalconversation/comment/qatars-ties-with-the-muslim-brotherhood-affect-entire-region#full>

- James Dorsey, "Wahhabism vs. Wahhabism." 17
- Yaroslav Trofimov, "In Quiet Revolt, Qatar Snubs Saudis With Women's Rights," *The Wall Street Journal*, October 24, 2002, <http://online.wsj.com/articles/SB1035412141534780791> 18
- David Roberts, "Qatar, the Ikhwan, and transnational relations in the Gulf." 19
- "Al-Jazeera Arabic tops viewing figures," *Al-Jazeera*. Last modified May 22, 2013, <http://www.aljazeera.com/pressoffice/2013/05/201352291421900835.html> 20
- Zvi Mazel, "Al-Jazeera and Qatar: The Muslim Brother's Dark Empire?," *Jerusalem Center for Public Affairs* 8, no.29, May 14, 2009, <http://jcpa.org/article/al-jazeera-and-qatar-the-muslim-brothers%E2%80%99-dark-empire/> 21
- Roula Khalaf, "Saudi Arabia: A kingdom on guard," *The Financial Times*, March 26, 2014, <http://www.ft.com/intl/cms/s/2/8a965110-b4c0-11e3-af92-00144feabdc0.html#axzz30WU6Xkb9> 22
- Viktor Mikhin, "Saudi Arabia: cosmetic measures or a change of course?," *New Eastern Outlook*, March 15, 2014, <http://journal-neo.org/2014/03/15/rus-saoudovskaya-araviya-kosmeticheskie-mery-ili-peremena-kursa/>; "Saudi Arabia declares Muslim Brotherhood 'terrorist group'," *BBC*, March 7, 2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-26487092> 23
- Mustapha Ajbaili, "Saudi: Muslim Brotherhood a Terrorist group," *Al-Arabiya*, March 7, 2014, <http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2014/03/07/Saudi-Arabia-declares-Muslim-Brotherhood-terrorist-group.html> 24
- "Saudi Arabia declares Muslim Brotherhood 'terrorist group'." 25
- Fehim Tastekin, "Saudi Arabia and Qatar vie for influence in Syria", *Al-Monitor*, April 17, 2013, <http://www.al-monitor.com/pulse/ar/politics/2013/04/saudi-arabia-qatar-vie-influence-syria.html#> 26

טריפולי: הלב הסורי הפועם בתוך הגוף הלבנוני

עומר עינב

המאמר מציג ניתוח של האתגר המורכב הגלום בעיר טריפולי שבלבנון, על היבטיו השונים. מלחמת האזרחים בסוריה נתנה את האות להצפת המתרחקות, שטבועה באופייה של העיר, מעל פני השטח. זיקתה ההיסטורית של טריפולי לסוריה מתנגשת עם חוקי המשחק הלבנוניים ויוצרת מרקם עדין ונפיץ ביותר של דינמיקה דתית ועדתית, המקרינה על שאר חלקי המדינה. בנוסף, איום האסלאם הסלפי ובראשו ארגון המדינה האסלאמית מציב את האירועים בהקשר אחר, לנוכח המתרחש במזרח התיכון. העימותים באוקטובר 2014 בין הסונים לעלוויים בשכונותיה של טריפולי, שהיוו חוליה נוספת בשרשרת ארוכה, סימלו את הפוטנציאל ההרסני הטמון בעיר הצפונית. למרות שהעימותים שככו, טרם נמצא פתרון ארוך־טווח להתמודדות איתם, והפיגוע בבית קפה בעיר בראשית ינואר 2015 מזכיר ללבנון שעליה להתמודד עם סכנות מוחשיות במטרה להבטיח את יציבותה.

מילות מפתח: טריפולי, לבנון, סוריה, אסלאם סלפי, עלוויים

במבט אזורי על ערים מורכבות במזרח התיכון המודרני, אשר טומנות בחובן נפיצות מסוכנת ומשקפות מתחים מגזריים וגילויי אלימות חמורים, סביר כי הדבר הראשון שיעלה בתודעה הוא שמותיהן של בגדאד ומוסול, ביירות ואפילו ירושלים. עם זאת, אם נרצה לאתר מקרה בוחן עכשווי שמהווה דגם מוקטן של תופעות ומגמות אזוריות דרמטיות, יהיה זה הגיוני להעלות דווקא את שמה של עיר אחרת – טריפולי שבלבנון. העיר השנייה בגודלה במדינה, השוכנת לחופו הצפוני של מזרח הים התיכון, עדה להתפתחותה של מציאות מאתגרת ובעלת חשיבות

עומר עינב הוא עוזר מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי

מכרעת ביחס לעתיד להתרחש בה ומחוץ לה, עם סבב אלימות נוסף בשרשרת ארוכה שנמשכת זה שנים. מאמר זה ינסה לספק הקשר רחב לסערה בטרפולי, תוך התייחסות למצב הפנימי בלבנון ולמלחמת האזרחים בסוריה, יחד עם הפקת תובנות מהנתונים הידועים עד כה. לשם כך, רק התייחסות משולבת למסגרת הסורית, לצד המסגרת הלבנונית, תוכל להביא לשיקוף המציאות ולהעמקה בהשלכותיה.

רקע

קצרה היריעה לסקירת ההיסטוריה העשירה של העיר טריפולי, שהחלה בימי הפיניקים ומשתרעת לאורך שלושת אלפים שנה כמעט, אך יש לעמוד על מספר נקודות מהותיות כדי לקבל את הרקע הנכון להבנת המציאות המתהווה שם כיום. נקודת הזמן החשובה לגיבוש צביונה של טריפולי המודרנית הייתה עם כיבוש המזרח התיכון בידי העות'מאנים והקמת איאלת¹ טראבלס² אל-שאם (טריפולי של סוריה) בשנת 1579. טריפולי הייתה בירת המחוז בשל מרכזיותה והיותה מוצא לנמל בים התיכון, כשהיא מהווה את הפתח לפנינים-סוריה, בלאד אל-שאם באותה תקופה, ובעיקר לשתי הערים הקרובות אליה – חמה וחומס.³ הזיקה בין שלוש הערים הייתה ונותרה עמוקה, כפי שניווכח בהמשך. זיקה נוספת שמוסדה אז ומונצחת כיום הייתה לאזור החוף הצפוני והר העלווים (ג'בל אל-נציריה) – מקום מושבם המסורתי של בני העדה העלווית עד ימינו.

עם כינון האוטונומיה של הר הלבנון ב־1864, הוקם וילאית ביירות וטריפולי שויכה אליו, במה שיצר לראשונה מעין זהות נפרדת עבורה משאר סוריה הגדולה. עם זאת, בתום מלחמת העולם הראשונה, עת הוקמה לבנון תחת מנדט צרפתי, נותרה טריפולי במחלוקת, הואיל וחלק ניכר מתושביה היו מוסלמים סונים בעלי גישה שמרנית, שראו את עצמם חלק בלתי־נפרד מסוריה הגדולה, ולא מהמדינה החדשה שהוקמה בצלמם של הנוצרים המרונים ופטרונים הצרפתים. לבני העיר היה קשה לאבד את הבכורה שזכה לה נמל אל-מינא' הסמוך, לטובת האחות הצעירה והמתפתחת בדמותה של ביירות. בסופו של דבר נכללה טריפולי במדינה החדשה.⁴ חרף ההשתייכות ללבנון, לא ויתרה טריפולי על אופייה הייחודי. יסודותיה הסוניים הציבו אותה באופן טבעי כמייצגת של הלכי הרוח במזרח התיכון הערבי במאה ה־20, כפי שהתבטאו בשתי אידאולוגיות שונות אך משיקות: הפן-ערביות והנאצריזם מחד גיסא, והשמרנות האסלאמית המסורתית מאידך גיסא. העיר הצמיחה בהתאם אישים בולטים, שנודעו בלבנון ואף מחוץ לה בשל פעילותם. ביניהם ניתן למנות את המצביא פאוזי אל-קאוקג', את ראש ממשלת לבנון במהלך שמונה קדנציות, רשיד כראמי, ואת שיח' סעיד שעבאן, שעמד בראש תנועת האיחוד האסלאמי בלבנון. לאחר הקמת לבנון הגדולה, התקשתה האוכלוסייה הסונית להשלים עם רוע הגזירה של המנדט הצרפתי, ובעיר פעלו זרמים אנטי-צרפתיים

ששאפו להביא לסיום הנוכחות הזרה על אדמות סוריה ולבנון. המגמה נמשכה גם לאחר כינון לבנון העצמאית בשנת 1943, עם מלחמת האזרחים הקטנה שהתרחשה בשנת 1958, ואשר לתושבי טריפולי היה חלק נכבד בה. מלחמת 1967 הביאה את טריפולי, כמו מקומות אחרים בעולם הערבי, לאובדן האמונה ברדיקליזם החילוני, ובעיר עלה בהדרגה כוחו של האסלאם הפוליטי. הדבר בא לידי ביטוי באופן מובהק במלחמת האזרחים השנייה בלבנון, בשנים 1975–1990. מיליציות חמושות בעלות מאפיינים אסלאמיים קיצוניים פעלו בעיר, ואף נגד כוחות צה"ל שפעלו בלבנון. טריפולי גם הייתה מקום מפלטו של מנהיג פתח, יאסר ערפאת, עד שהוא גורש משם על ידי הסורים יחד עם חבר מרעיו.⁵

אחרי מלחמת האזרחים נותרה העיר תחת השפעת האלימות הממושכת שפשתה בה, אשר למעשה לא תמה מאז. מלבד הסוגיות הלאומיות שהשתקפו במרקם העירוני, ביניהן בעיית הפלסטינים, לב הקונפליקט בעיר הצפונית היה המתח העדתי המפגע בין תושביה, שהתמקד בשתי שכונות: ג'בל מוחסן העלווית ובאב אל-תבאנה הסונית. מאז פרוץ מלחמת האזרחים גאה המתח בעוצמות משתנות בין יושבי השכונות, אשר כל שמפריד ביניהן הוא רחוב ששמו, למרבה האירוניה, 'סוריה'. לאחר תקופה רגועה יחסית, מראשית שנת 2014 חזרו ההתנגשויות לרחובות טריפולי, גררו את התערבות הצבא הלבנוני בסוף חודש אוקטובר 2014, וגבו את חייהם של עשרות אנשים.⁶ פיגוע רב-נפגעים בבית קפה בג'בל מוחסן, ב-10 בינואר 2015, הוסיף למתח השורר ברחובות העיר. קשה להפריד בין אירועים אלה לבין מלחמת האזרחים בסוריה, שמהווה קרקע פורייה לנביטתם של זרעי הפורענות ההרסניים, וקושרת את גורלה ואת גורל לבנון יחדיו. על כן, יש להבין את המצב בטרפולי כזירה מוקטנת של מלחמת האזרחים הסורית, שנבדלת מהתופת שמעבר לגבול בכך שהיא מנוהלת לפי כללי המשחק המקומיים, הנגזרים מהקשר הלבנוני.

הזווית הסורית

טריפולי אמנם שייכת ללבנון כמעט מאה שנה, אך את המתרחש בעיר לא ניתן לנתק מהשרידים שנותרו בה מהתרבות הפוליטית והחברתית הסורית. במציאות של טרום עידן הטלטלה בעולם הערבי, אמירה כזו עשויה הייתה להיחשב כארכאית וכעיוות המרקם הגאופוליטי העכשווי של האזור, ברם, כיום אין להתעלם מכך ולבטל זאת – על אחת כמה וכמה אם מביאים בחשבון את היחלשות המבנה המדינתי בעקבות התמורות שחלו. הגבולות שהכרנו ואשר שימשו לחציצה בין הישויות הלאומיות שהוקמו במרוצת המאה הקודמת – היטשטשו, ועל חשבונם

טריפולי אמנם שייכת ללבנון כמעט מאה שנה, ואין לערער על היותה אבן יסוד בבניין המדינה, אך את המתרחש בעיר לא ניתן לנתק מהשרידים שנותרו בה מהתרבות הפוליטית והחברתית הסורית. במציאות של טרום עידן הטלטלה בעולם הערבי, אמירה כזו עשויה הייתה להיחשב כארכאית וכעיוות המרקם הגאופוליטי העכשווי של האזור, ברם, כיום אין להתעלם מכך ולבטל זאת – על אחת כמה וכמה אם מביאים בחשבון את היחלשות המבנה

המדינתי בעקבות התמורות שחלו. הגבולות שהכרנו ואשר שימשו לחציצה בין הישויות הלאומיות שהוקמו במרוצת המאה הקודמת – היטשטשו, ועל חשבונם

עלו זהויות מבוססות דת, מוצא אתני, קהילה, חברה, כלכלה ותרבות. אין פלא, אפוא, שעיר כמו טריפולי, שהרכבה הדמוגרפי והמסורת המשותפת אינם שונים בהרבה ממקבילותיה הסוריות, מבטאת את התחזקות מגמת הסקטוריאליזם המזרח-תיכונית בתוך שטחה, ובפרט את זו שהתגברה בסוריה.⁷

הממד הראשון שממחיש את זליגת המלחמה בסוריה לטריפולי כולל את בני העדה העלווית בעיר. הקהילה הגדולה, שאנשיה מתגוררים בשכונת ג'בל מוחסן ומונה בין ארבעים לשישים אלף איש, היא הריכוז הגדול ביותר של העדה בלבנון, ומהווה יותר ממחציתה בכלל המדינה.⁸ צביונו של הזרם העלווי מזוהה בעיניים סוניות מסורתיות עם השיעה, ומכאן שבאופן מובנה שורר מתח בין המיעוט העלווי לרוב הסוני בעיר. אם לא די בסכסוך העתיק בין הסונה והשיעה, הרי העלוויים כלל לא נחשבים כמוסלמים בעיני רבים במזרח התיכון (אם כי תפיסה זו השתנתה מעט לפרק זמן מסוים, עם הכרתו של האמאם השיעי, מוסא אל-צ'אדר, בעלוויים כמוסלמים⁹ באמצעות פסק הלכה שניתן ב-1973).¹⁰ למרות הנפיצות הטמונה בסמיכות שתי הקהילות זו לזו, במשך מאות שנים נשמר מרקם חיים יציב ונינוח באופן יחסי, כשבעיר שכנו גם קהילה נוצרית וקהילה יהודית. הגפרור שהצית את הלהבה שטרם כבתה היה עליית חאפז אל-אסד לשלטון בסוריה. אסד העלווי עמד בראש מדינה שרוב תושביה היו סונים, ושליטת המיעוט הנרדף על הרוב היוותה פוטנציאל להתלקחות תמידית – אתגר שאיתו התמודד הנשיא הסורי היטב במשך כל שנות שלטונו.

עם זאת, בלבנון נותרו העלוויים מיעוט, ובטריפולי המצב התחדד אף יותר כשתושבי ג'בל מוחסן נתפסו בידי הסונים בעיר כמייצגים את שלטון אסד. המעורבות הסורית בלבנון מיום קיומה, שאף גברה בשנות מלחמת האזרחים ואחריה, קוממה חלקים רבים בחברה הלבנונית נגד הפטרונות של "האחות הגדולה". חלק נכבד מהזרם האנטי-סורי במדינה מיוצג בקהילה הסונית, שאינה רואה בעין יפה את הקשר ההדוק בין משטר אסד לבין גורמים בלבנון, ובראשם ארגון חזבאללה – קשר שרק התהדק עם מותו של אסד האב ועליית בנו בשאר לשלטון בשנת 2000.¹¹ העימותים בין תושבי ג'בל מוחסן ובאב אל-תבאנה המשיכו להתנהל, תוך עליות וירידות ברמת האינטנסיביות שלהם על רקע מאורעות מכוננים כמו רצח רפיק אל-חריירי, נסיגת הכוחות הסוריים מלבנון ב-2005 והמשבר במדינה בשנים 2007–2008. נקודת הציון האחרונה המהווה את המוצא לאירועים העכשוויים, היא פרוץ מלחמת האזרחים הסורית במארכ 2011.

הקולות והמראות מן המתרחש במדינה השכנה נקלטו היטב בלבנון, שטרם הגלידו בה פצעי מלחמת האזרחים שלה, והשסעים הביניים-עדיתיים ניכרים בה ונשמרים באיזון עדין, כדי לא להביא לסבב אלימות נוסף. כל עדה וקהילה הסיקה את מסקנותיה לפי רגישויותיה והאינטרסים שעל סדר-יומה. בני טריפולי הסונים,

שככל שנקפו השנים התקרבו רבים מהם לאסלאם הסלפי – במידה רבה הודות למסורת המוסלמית השמרנית המאפיינת את העיר – חזו במעשיו של משטר אסד כלפי האוכלוסייה הסונית בערי סוריה, וחשו הזדהות עמוקה. הואיל והעיר אינה חלק מהמדינה הסורית מבחינה ריבונית וגיאוגרפית, הם מצאו את שק החבטות שלהם בדמות נציגיו של אסד בזירה המקומית – תושבי ג'בל מוסון. כל דבר זניח שהיה שגרתי בעבר, למשל תליית תמונותיו של העריץ הסורי על מרפסות הבתים, נתפס עתה כפרובוקציה ואף הביא לתסיסה בטריפולי במהלך שנת 2011.¹² האוכלוסייה העלווית, שתמיד הזדהתה וזוהתה עם משטר אסד, יצאה בעל-כורחה מהפסיביות הארעית שלה והבינה כי עליה להילחם על ביטחונה.

ההקשר העלווי מסביר אמנם חלק מהתמונה, אך לא את כולה. כאמור, קיימים מרכיבים בהיסטוריה של טריפולי שעודם שרירים וקיימים, על אף השינויים הפוליטיים והחברתיים מאז עידן העצמאות וקץ הקולוניאליזם. לא ניתק הקשר של טריפולי עם ערי המחוז העתיקות שלה, חמה ובעיקר חומס, וקיומו הוא חלק בלתי-נפרד מהסיפור. שתי ערים אלו היו בין הראשונות שנכנסו למעגל הדמים הסורי, והיו מוקד לחימה שעדיין לא פסקה. באשר לחמה, המרוחקת יותר, הקשר העמוק מתבטא בעיקר במצע האידאולוגי. באופן מסורתי, שתי הערים נחשבות למעוז האסלאם השמרני וקרקע פורייה לפעילותן של תנועות האסלאם הפוליטי. חמה אף נצרבה בתודעה כסמל ההתנגדות האסלאמית לשושלת אסד ולב המרד של 'האחים המוסלמים' בין השנים 1976–1982, אשר הגיע לשיאו בטבח שביצע רפעת אל-אסד בשם אחיו, בעשרות אלפים מתושבי העיר. המצע הרעיוני המשותף טבוע היטב ומעורר חיבה והזדהות עמוקה בין תושבי הערים, על אחת כמה וכמה לאחר שחמה סבלה מנחת זרועו של המשטר, והייתה נתונה במצור שלוה בהרג המוני ביולי 2011, פחות מארבעה חודשים אחרי תחילת המהומות במדינה.¹³ כך למשל ריאד אל-שקפה, המזכיר הכללי של 'האחים המוסלמים' בסוריה וליד חמה, מצא מקלט בטריפולי לאחר פרוץ מלחמת האזרחים.¹⁴

באשר לחומס, מדובר בקשר קרוב אף יותר. ראשית, מבחינה גיאוגרפית הערים רחוקות זו מזו כשמונים קילומטרים – קצת יותר מהמרחק בין טריפולי לביירות. לא בכדי מובא נתון זה, שכן בקרב רבים מבני העיר, תחושת הקרבה לחומס עזה יותר מאשר לביירות, לבקעה ולהר הלבנון, שם הגוונים הבולטים הם הנצרות, השיעה והדת הדרוזית.¹⁵ מלבד קשרי המסחר והדת, שנפגעו בעקבות המעורבות הסורית הממושכת בלבנון ודיכוי האוכלוסייה הסונית בעיר,¹⁶ קיימים חיבורים מוחשיים אף יותר: לכ-10% אחוזים מהמוסלמים הסונים בטריפולי יש קרובי משפחה בחומס.¹⁷ חומס לא נתפסה בעבר כמעוז אסלאמי כמו חמה, אבל הרכבה הדמוגרפי בחמשת העשורים של שלטון משפחת אסד הפך אותה לדגם בעל קווי דמיון בולטים מאוד לטריפולי. בשתי הערים קהילה עלווית מבוססת, קהילה נוצרית קטנה ורוב סוני

מכריע. המבנה הרב־גוני יצר תרבות מסוכנת שיכולה להצית אלימות כהרף עין, ואכן, במהלך 2011 הגיעה המחאה העממית לשערי העיר. גלי הפגנות ובעקבותיהן פעילות צבאית מסיבית של המשטר הותירו חותם עמוק בחומס, הפכו אותה לנקודה בעלת חשיבות אסטרטגית במלחמה והעניקו לה בתודעה הציבורית את התואר "בירת המהפכה". לא חלף זמן רב עד שהחלו לזרום לחומס מתנדבים מטריפולי ומסביבתה, במטרה להתנגד למשטר אסד ולהתייצב לצד אחיהם – הן במובן הזהות הדתית והתרבותית, והן במובן המשפחתי גרידא.¹⁸

הזווית הלבנונית

ההוויה הסורית חיה ונושמת ברחובות טריפולי, ומכתיבה באופן בלתי־מבוטל את ההתרחשויות בתוכה וממנה החוצה, כחלק מהדי.אן.איי המקומי. עם זאת, העיר מצויה בלבנון, שהיא מדינה סבוכה ומורכבת בפני עצמה המתנהלת לפי חוקים משלה. זו ניסתה עוד מימיה הראשונים של המלחמה בסוריה להישאר מחוץ למשחק, שמא יזלגו האירועים לשטחה וייצרו מצבים לא רצויים. בפרק הזמן הראשוני זכתה המשימה להצלחה, אך לא לעולם חוסן. שילוב של מספר גורמים כפה על לבנון מעורבות גדולה משייחלה לה במאבק מעבר לגבול, במספר מישורים. הראשון מביניהם הוא טבעי ופסיבי מבחינתה, וכולל את נהירת הפליטים הסורים לתוך שטחה. יותר ממיליון פליטים שטפו את המדינה הזעירה, חלקם הגדול מוסלמים סונים, וכרבע מהם התמקמו באזור טריפולי.¹⁹ תנודה דרמטית זו בהרכב הדמוגרפי במדינה הביאה את הרשויות להקשחת מדיניות ההגירה, במטרה לבלום את המגמה שמסכנת את החברה הלבנונית, וצעדים לשם כך ננקטו בפועל לקראת סוף שנת 2014.²⁰

הגורם השני הוא מעורבותם של שחקנים לבנונים בלחימה בסוריה, ויש לחלק את הסוגיה לשניים. החלק הראשון שתופס עד כה את הנתח המשמעותי הוא בחירת ארגון חזבאללה, ספק מרצון ספק מכורח הנסיבות לפי תכתיבי טהראן, לעמוד לצד בשאר אסד ולהשתתף כתף אל כתף עם צבאו במאבק נגד המורדים. הבחירה לפעול העמידה את הארגון בפני ביקורת פנימית נוקבת, בעיקר מצד גורמים אנטי־סוריים במדינה שמיוצגים על ידי מחנה ה־14 במארס, על כך שהוא גורר בכוח את לבנון לעימות שאינו מחויב המציאות עבודה. החששות וניסיונות המחאה לא עזרו, וחזבאללה עודנו שקוע בקרבות בסוריה, רובם במרחבי הגבול עם לבנון. הוא מצייר עצמו כמגן לבנון ונתמך באופן מלא על ידי המחנה שבראשו הוא עומד, ה־8 במארס. חלק מהקרבות המשמעותיים בהשתתפות לוחמי הארגון התרחשו ועדיין מתחוללים בגבול הצפון־מזרחי של המדינה. הבולטים שבהם הם הקרב באל־קוסייר, עיירה סמוכה לחומס, שם הצליחו חזבאללה וצבא סוריה להכריע את המורדים ביוני 2013,²¹ והקרב בערסאל, כחלק מהמערכה הגדולה

יותר באזור הקלמון הסורי. קרב זה ניטש דרומית יחסית לראשון, בין ארגוני ג'בהת אל-נוסרה והמדינה האסלאמית לבין חזבאללה, על גבול סוריה-לבנון. באוגוסט 2014 חלה תפנית דרמטית בעיירת הגבול, עת נחטפו שוטר וחיילים לבנונים בידי ארגוני המורדים האסלאמיים, חלקם הוצאו להורג וחלקם עדיין בשבי, כשהתקרית מסעירה את הציבור הלבנוני.²² גם אל-קוסייר וגם ערסאל אינן רחוקות מטרפולי, ולא מן הנמנע כי בתרחישים מסוימים יתלכדו האירועים, ויתכנסו לרחובותיה ולסביבתה הקרובה.

העבר השני של מתרס המעורבות הלבנונית בסוריה מיוצג בידי גורמים מהאסלאם הסלפי, על ביטוייו ועוצמותיו השונות. האוכלוסייה הסונית, שפלחים נכבדים בה שמרו לאורך השנים על מתינות יחסית בשאלות דת ולאומיות בלבנון, נצבעה בצבעים עזים של אקטיביזם אסלאמי, כשחוד החנית בתהליך זה התגבש בטרפולי. שנים של הקצנה רעיונית יחד עם קריסה כלכלית דחקו את תושבי העיר לידי המנחמות של האסלאם. נוכחותם של פליטים פלסטינים, בעיקר במחנות נהר אל-בארד ואל-בדאוי שבקרבת טריפולי, הגבירה תופעה זו לנוכח צמיחתם הטבעית של תאי אל-קאעדה בקרב ציבור זה. כך נוצר מצב שמלבד המתח בתוך טריפולי, משמשת העיר בית גידול להכשרה אידאולוגית עבור לוחמי ג'האד בסוריה ואף במקומות אחרים. העובדה שהפלסטינים אינם מהווים כרגע איום ביטחוני גדול, באופן יחסי, בעקבות מיגורם באזור בסוף העשור הקודם, גרמה לסונים של טריפולי להתאחד כנגד מטרה משותפת בוערת יותר – אסד והעלווים.²³

אם לא די במתח המגזרי שחוצה גבולות ומקטב את החברה הלבנונית, המדינה נתונה במשבר פוליטי חריף. מאז מאי 2014, עת סיים הנשיא מישל סלימאן את כהונתו ועזב את ארמון הנשיאות בבעבדא, לא נמצא לו מחליף. שני הגושים הפוליטיים הגדולים, ה-14 במארס וה-8 במארס, מקיימים דיאלוג אך טרם הצליחו להגיע להסכמות והמדינה מתפקדת – או ליתר דיוק לא מתפקדת – כבר כמה חודשים ללא נשיא.²⁴ נוסף לכך, הבחירות לפרלמנט שהיו אמורות

להתקיים בנובמבר נדחו, וכהונת הנבחרים הוארכה בשל המצב הביטחוני. כשברקע משבר פוליטי קשה, יחד עם זליגת המלחמה בסוריה לסף דלתה של לבנון, נדמה שהלחץ מתנקז ומבעבע במקום המעורער ממילא – העיר טריפולי. באפריל 2014 פתחו כוחות הביטחון הלבנוניים במבצע למיגור האלימות בטרפולי, שגאתה לסירוגין במקביל למלחמה בסוריה. 'התוכנית לביטחון טריפולי' אמנם הצליחה בטווח הקצר להפסיק את ההרס וההרג, אך

ברקע משבר פוליטי קשה, יחד עם זליגת המלחמה בסוריה לסף דלתה של לבנון, נדמה שהלחץ מתנקז ומבעבע במקום המעורער ממילא – העיר טריפולי

בחלוף כמה חודשים שוב פרצו עימותים קשים בין שתי השכונות היריבות, ג'בל מוחסן ובאב אל-תבאנה.²⁵ הצבא התערב שוב, כשהפעם השתנה ההקשר מחיסול

שפיכות הדמים המקומית לעקירת איום גדול בהרבה – ארגון ג'בהת אל-נוסרה ובמיוחד ארגון המדינה האסלאמית. כיבושיו הסוחפים של האחרון בעיראק ובסוריה הכו גלים בכל העולם ויצרו רתיעה חמורה בקרב המדינות המתונות באזור, וודאי שבמדינה כמו לבנון, המאוכלסת במיעוטים מגוונים ובהם גם נוצרים. צעירי טריפולי הם קהל יעד למשיכה האידאולוגית שמתפשטת במזרח התיכון ובעולם, ולא מעטים מהם הביעו תמיכה ברעיונות המהפכניים, ואף הודו בתכנון הקמת נסיכות אסלאמית בצפון-לבנון.²⁶ אי לכך ננקטו צעדים חסרי-תקדים, כמו הכנסת משוריינים לבאב אל-תבאנה מתוך הבנה שהאיום הוא אחר הפעם, ויש לפעול נגדו ביתר תקיפות. התוצאה הייתה שגם האש הזו כבתה כליל באופן זמני, אך אין לדעת כיצד ומתי תוצת מחדש.²⁷ הפיגוע בבית הקפה בראשית ינואר אולי מהווה סנונית ראשונה להסלמה נוספת במצב הביטחוני.

משמעויות

”טריפולי הואשמה בזרמים מיליטנטיים, אבל היא הוכיחה שהיא תחילת השינוי, בירת לבנון הראשונה ששרטטה את מפת המדינה החזקה והצודקת” – כך אמר הנשיא לשעבר, מישל סלימאן, בביקורו בעיר אצל המופתי מאלכ אל-שאער בראשית נובמבר 2014, בניסיון משותף של השניים להוכיח שהעיר עברה את המשבר, ופניה לעתיד טוב יותר.²⁸ האומנם?

בתוך הים המזרח-תיכוני הסוער ורווי הזרמים המנוגדים נותרו איים ספורים, שניזוקו במידה פחותה מפגעי הסערה. לבנון הייתה ובינתיים עודנה אי כזה.

למרות האיזון העדין בין העדות והמשברים הביטחוניים, הפוליטיים, הכלכליים, הדמוגרפיים והחברתיים שעמם היא מתמודדת, המדינה הסבל ידעה עד כה להכיל את הקונפליקטים ולשמור על שלמותה, בוודאי בהשוואה לשכנתה הסורית. טראומת מלחמת האזרחים טרם פגה, והיא צרובה היטב בתודעתם של אזרחי המדינה ומנהיגיה, שהחשובים ביניהם מילאו תפקיד כלשהו גם אז. התחושה הרווחת במדינה היא שהמצב מסוכן, אך עוד לא נורתה יריית הפתיחה של מלחמת אזרחים נוספת, ונראה שגם איש לא יירה אותה בקרוב. במבט פנימה – זהו גם המצב בטריפולי, שבה מתנהל עימות בין תושבי העיר קרוב לארבעים שנה. היטיב לבטא את הלך הרוח פרשן פוליטי

הנשיא לשעבר, מישל סלימאן: “טריפולי הואשמה בזרמים מיליטנטיים, אבל היא הוכיחה שהיא תחילת השינוי, בירת לבנון הראשונה ששרטטה את מפת המדינה החזקה והצודקת”

בעיתון “אל-ביאן” שרואה אור בטריפולי, במאמר הראשי של העיתון ב-5 בנובמבר 2014: “נסגר שער הפתנה (מלחמת אחים) בטריפולי... לפחות בטווח הזמן הנראה לעין... בסוף, נשמט הנשק ונשמטה הפתנה... אבל ההפקרות לא נשמטה”.

אל-ביאן אמנם משקף בקריאתו מבע שלו ובטוח, אך במקביל דורש ממוסדות המדינה לטפל באופן יסודי ברעות החולות שממוטטות את העיר מבפנים, ולא במדיניות של כיבוי שריפות, כפי שהיה עד כה. כפי שהומחש במאמר זה, כלל לא בטוח שעתידן של טריפולי ושל לבנון יישאר כשהיה. המבנה המדינתי מתמוטט באזור שנהוג לכנותו 'הסהר הפורה', כשסוריה ועיראק מתעצבות מחדש מבלי לדעת כיצד תיראנה בעוד כמה שנים, ואפילו בעוד כמה חודשים. הגבול בין סוריה ללבנון, שמעולם לא היווה סייג הרמטי בין המדינות, הפך למרחב שאיבד ממשיכותו ומאפשר פעילות טרור, פעילות פלילית ומעבר פליטים. בתוך גבולות לבנון, טריפולי נבדלת משאר האזורים והערים המרכזיות במדינה. כעיר שבמשך דורות הייתה קשורה בכל נימיה לתרבות ולמסורת הסורית, עידן התמוססות המדינות מושך חזרה חלק מתושביה לרגש ההשתייכות הסוני-קהילתי העמוק שלהם. בעיר שבין כה וכה סובלת מעוני, מהיעדר ביטחון אישי וציבורי, מסכסוך מגזרי ומהיסטוריה של עימותים, אך טבעי הוא שהמסרים החדשים מכיוון מזרח ימצאו אוזן קשבת בקרב הצעירים המיואשים.

הקרבה הפיזית של טריפולי לגבול עם סוריה, וכן הזיקות בין האוכלוסייה הסונית למקבילותיה בחומס ובחמה ובין העלווים לאחיהם בג'בל אל-נציריה הסמוך, עשויות להביא לקריסת הגבולות והמחסומים בצפון-לבנון, ולחדירה מלאה של מלחמת האזרחים הסורית אליה. זהו תרחיש חמור ביותר שאינו נאמר בריש גלי, אך יש להתייחס אליו במלוא הרצינות הנדרשת. במדינה כה שברירית, שאין בה עתה מערכת פוליטית בריאה ומתפקדת, עולה הסבירות להיווצרות מציאות כאוטית. טריפולי היא מועמדת מובילה להיות אבן הדומינו הראשונה שתיפול, ולאחר שזה יקרה – לבנון שאנו מכירים תשנה את פניה במובנים רבים. זאת ועוד, מלבד המסגרת הלבנונית שמושפעת באופן טבעי מהאירועים

הקרבה הפיזית של
טריפולי לגבול עם
סוריה, וכן הזיקות בין
האוכלוסייה הסונית
למקבילותיה בחומס
ובחמה, עשויות להביא
לקריסת הגבולות
והמחסומים בצפון-לבנון

בטריפולי, העיר היא גם מיקרוקוסמוס להתרחשויות אחרות באזור, שמשפיעות ומושפעות ממנה באופן ישיר – סוריה ועיראק מצד אחד, וירדן, יהודה, שומרון ועזה מצד שני. מכאן שהקרב המתמשך על טריפולי, על ההסלמות והרגיעות שמלוות אותו, הוא באותה מידה הקרב של לבנון על עתידה, אשר לא ישראל ולא אף אחת מבעלות-בריתה מעוניינות בתבוסתה.

הערות

- 1 זהו השם האדמיניסטרטיבי, שהעניקו העות'מאנים בראשית כינון האימפריה שלהם ליחידות הטריטוריאליות שמהן הורכבה.
- 2 התעתיק של שמה הערבי של העיר, שנבדל מטראבלס אל-ערב, בירת לוב, שנושאת את אותו שם.
- 3 C. Edmund Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World* (Leiden: Koninklijke Brill, 2007), pp. 528-529.
- 4 מאיר זמיר, **כינונה של לבנון המודרנית** (תל-אביב: מערכות, 1993), עמ' 99-102.
- 5 Hilal Khashan, "Lebanon's Islamist Stronghold," *Middle East Quarterly*, Vol. 18, No. 2, (Spring 2011), pp. 87-88.
- 6 Anne Barnard, "A Lebanese Battle With Syrian Overtones," *New York Times*, October 26, 2014, <http://www.nytimes.com/2014/10/27/world/middleeast/a-lebanese-battle-with-syrian-overtones.html>; Antoine Amrieh, "Army Battles Jihadist in N. Lebanon", 14 Killed, *The Daily Star*, October 25, 2014, <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2014/Oct-25/275328-clashes-in-north-lebanon-wound-10-including-five-soldiers.ashx>
- 7 Robert Fisk, "Homs bloodshed spills over into Lebanon", *The Independent*, February 13, 2012.
- 8 Integrated Regional Information Networks (IRIN), "Lebanon: Displaced Allawis find little relief in impoverished north", *UNHCR*, August 5, 2008, <http://www.refworld.org/docid/489c1be4c.html>; "Lebanon's Alawites Watch and Wait as Assad Struggles for Power", *Naharnet*, November 7, 2011, <http://www.naharnet.com/stories/en/19685>.
- 9 ההקשר העיקרי שבו זכור פסק הלכה זה הוא מתן ההכשר שניתן בזכותו לשלטונו של חאפז אל-אסד העלווי והבעת' בסוריה.
- 10 Martin Kramer, "Syria's Alawis and Shi'ism," in *Shi'ism, Resistance, and Revolution*, ed. Martin Kramer (Boulder, Colorado: Westview Press, 1987), pp. 237-254.
- 11 אייל זיסר, **דם בארזים** (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2009), עמ' 131-132, 225-226.
- 12 Zoi Constantine, "Pressures in Syria affect Alawites in Lebanon", *The National*, August 11, 2011, <http://www.thenational.ae/news/world/pressures-in-syria-affect-alawites-in-lebanon>
- 13 "Syrian Forces in Deadly Assault on Hama", *Al Jazeera*, July 5, 2011, www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/07/20117575942416758.html
- 14 פואד עג'מי, **המרד בסוריה** (תל-אביב: עם עובד, 2013), ע' 171.
- 15 שם, ע' 107.
- 16 הסורים פתחו את ארצם לשווקים בינלאומיים שפגעו במעמדו של נמל אל-מינא', ועל חשבונם צמחו הנמלים בחבל העלוויים. במקביל, המוסלמים בטריפולי סבלו מהתנגדותם לאסד ולמעורבות שלו בענייניה של לבנון.
- 17 Fisk, "Homs Bloodshed".
- 18 אייל זיסר, **סוריה: מחאה, מהפכה, מלחמת אזרחים** (תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2014), עמ' 124-125, 171-176.
- 19 UNHCR, "Syria Regional Refugee Response", November 4, 2011, www.data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=122

- Elise Knutsen, "Lebanon Drastically limits Syrian Refugee Entry, *Daily Star*, 20 October 20, 2014, www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2014/Oct-20/274632-lebanon-dramatically-limits-syrian-refugee-entry.ashx#axzz3IYyp7Rh7; Frank Jordans, "Lebanon Wants End to Flow of Syrian Refugees", ABCNews, October 28, 2014, www.abcnews.go.com/international/wirestory/40-nations-syrian-refugee-flood-26501923
- "Syrian Army Retakes Key Town of Qusair from Rebels", *BBC*, June 5, 2013 21
www.bbc.com/news/world-middle-east-22778310
- "חמושים פתחו באש לעבר מרפאת רפיק חירי, בערסאל", נהארנט (ערבית), 10 בנובמבר 2014, www.naharnet.com/stories/ar/154467- 22
- Serene Asir, "Tripoli Clashes: Keeping Conflict Alive", *Alahbar* (English), February 14, 2012, <http://english.al-akhbar.com/node/4158> 23
- "Berry Calls for Cooperation to End Presidential Stalemate", *Naharnet*, November 10, 2014, www.naharnet.com/stories/en/154442-berry-calls-for-cooperation-to-end-presidential-stalemate 24
- Antoine Amrieh, "Army detains 43 in Tripoli as security plan launched", *The Daily Star*, April 1, 2014, www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2014/Apr-01/251898-raids-checkpoints-in-tripoli-as-security-plan-launches.ashx#axzz3IYsGIbh7 25
- "Terorists Confess to Plot to Establish Islamist Emirate in North", *Naharnet*, 26 November 11, 2014, www.naharnet.com/stories/en/154786-terrorists-confess-to-plot-to-establish-islamist-emirate-in-north
- Barnard, "A Lebanese Battle". 27
- "סלימאן קורא לבחירת נשיא כדי להימנע ממבחן מתמשך", *אליספיר* (ערבית), 9 בנובמבר, 2014, www.assafir.com/Article/383011/Archive, 2014, 28

משבר הפליטים בסוריה: השלכות על הביטחון האישי והאזורי

בנדטה ברטי

שפיכות הדמים בסוריה אינה מגלה סימנים לכך שהיא קרובה לסיום. הסוגיה של מתן סיוע חירום לטווח הקצר והצורך בתמיכה, בשילוב וביישוב מחדש של הפליטים הסורים בטווח הארוך מציבים אתגר דחוף ואדיר ממדים. המאמר מנתח את משבר הפליטים האזורי באמצעות הצגת הערכה כללית של המצב ושרטוט האתגרים המרכזיים העומדים בפתח. במסגרת זו נבחנות השלכות המשבר הנוכחי על הביטחון האישי והאזורי לטווח הקצר והארוך, בדגש על האופן שבו הליקויים בהתמודדות עם המצב כיום עלולים לפגוע בעתיד ביציבות ובביטחון באזור.

מילות מפתח: מלחמת האזרחים בסוריה, פליטים, לבנון, ירדן, טורקיה, לבנט, ביטחון אישי, ביטחון אזורי

אוכלוסיית הפליטים: סקירה

מלחמת האזרחים בסוריה, שמוגדרת 'האסון ההומניטרי הגדול ביותר מאז תום המלחמה הקרה'¹, תבעה עד היום את חייהם של יותר מ-190,000 בני אדם, ביניהם יותר מ-8,000 מקרי הרג מתועדים של ילדים מתחת לגיל 18.² העימות המתמשך והמדמם במדינה המונה כ-22 מיליון תושבים הסתכם עד כה ב-7.6 מיליון תושבים עקורים ובעוד 3.2 מיליון פליטים. בנוסף, כ-12.2 מיליון סורים (יותר ממחצית האוכלוסייה) זקוקים לסיוע הומניטרי כדי לשרוד.³ בשנת 2014 בלבד נרשמו כפליטים בנציבות האו"ם לפליטים (UNHCR) יותר מ-700,000 סורים, כשהמוצע הוא כ-70,000 סורים הנמלטים מארצם מדי

בנדטה ברטי היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי

חודש⁴. למרות שהממוצע החודשי של פליטים חדשים ירד מאז 2013, המשבר האזרחי עדיין רחוק מרגיעה, במיוחד ככל שמתברר כי השיבה לסוריה אינה אופציה סבירה בטווח הקצר או הבינוני.

העלות ההומניטרית של המשבר שולמה בעיקר על ידי שכנותיה של סוריה באזור. לבנון, ירדן וטורקיה קלטו יותר מ-1.14 מיליון, 600,000 ו-1.6 מיליון פליטים, בהתאמה, ואילו מספר נמוך בהרבה של סורים מצאו מקלט במצרים (+140,000) ובעיראק (+220,000).⁵ בפועל, המספר האמיתי של סורים הנמצאים בכל אחת מהמדינות הללו גבוה מהנתון הרשמי של נציבות האו"ם לפליטים, שכן חלקם בוחרים שלא להירשם מסיבות שונות, החל מפחד מההשלכות של רישוםם בתיעוד רשמי, ועד חוסר מידע מתאים או קשיי נגישות לנקודות הרישום.

בירדן כ-6.5 מיליון תושבים, ובה מרוכזים הפליטים הסורים – שמהווים כיום כ-9% מהאוכלוסייה – בעיקר באזורים עירוניים במרכז-המדינה ובצפונה. כ-80,000 סורים מתגוררים במחנה הפליטים זעתי, שהוא הגדול ביותר במדינה.⁶ הפליטים בלבנון, שמהווים נכון להיום כ-26% מהאוכלוסייה הלבנונית, פזורים בכ-1,000 יישובים שונים, בעיקר בעמק הבקאע ובאזורים הצפוניים של המדינה.⁷ 1.6 מיליון פליטים בטורקיה מהווים אמנם מספר מועט ביחס לאוכלוסייה המונה יותר מ-76 מיליון תושבים, אולם יותר מ-80% מהם נמצאים מחוץ למחנות פליטים ומרוכזים בחמישה מחוזות בדרום ובדרום-מזרח המדינה. אי לכך, נוכחותם משמעותית ובעלת השפעה רבה על כל אחד מהאזורים האלה.⁸ מבחינת המאפיינים הדמוגרפיים של אוכלוסיית הפליטים, ניתן לראות חוסר איזון קל בהתפלגות המגדרית בין נשים (50.87%) לגברים (49.13%), וכן אחוז גבוה של פליטים מתחת לגיל 17 (53%).

מעניין להשוות את הנתונים האלה להתפלגות האוכלוסייה בסוריה שלפני המלחמה, כאשר קבוצת הגיל של בני 20 ומטה היוותה כ-46% מהאוכלוסייה, עם רוב זעום לגברים.⁹ בנוסף, מלחמת האזרחים בסוריה הביאה גם לפליטים שאינם סורים, בראש ובראשונה פליטים פלסטינים: מאז פרוץ המלחמה, מתוך כ-560,000 פליטים פלסטינים שהיו רשומים בסוריה, יותר מ-50% נעקרו מבתיהם בתוך המדינה, ועוד 12% ביקשו מקלט בלבנון (יותר מ-40,000 נרשמו עד היום, בנוסף ל-450,000 הפליטים הפלסטינים הנוכחיים), בירדן (כ-14,000) וכן ברצועת עזה, במצרים ובטורקיה.¹⁰ נוסף לכך, למדינות כמו לבנון הגיעו כ-50,000 'תושבים חוזרים' שהתיישבו מחדש במדינה, ובכך הגדילו את רשימת המגורים הפגיעים באוכלוסייה.¹¹

העלות ההומניטרית של המשבר בסוריה שולמה בעיקר על ידי שכנותיה של סוריה – לבנון, ירדן וטורקיה

השפעת המשבר: תחומי התערבות חיוניים

הזרימה המתרחבת בהתמדה של פליטים במזרח התיכון בשלוש השנים האחרונות הובילה למשבר ההומניטרי החמור ביותר שראתה הקהילה הבינלאומית בעשורים האחרונים. להלן כמה מהאתגרים ותחומי ההתערבות החיוניים שהקהילה הבינלאומית השקיעה בטיפול בהם:

הגנה: הבטחת הגנה משפטית, פיזית ופסיכולוגית לאוכלוסיית הפליטים היא תנאי בל יעבור בהתמודדות עם המשבר המתמשך, ואכן, להיעדר הגנה בסיסית יש מחיר ישיר והשפעה שלילית על כל תוכניות הסיוע כמעט. לדוגמה, היעדר הגנה מביא לכך שילדים לא יפקדו את בתי הספר, שכן ההורים חוששים לאפשר להם להגיע לבדם למרכזי הלימוד, או שנשים יישארו בבית ויוותרו על השכלה ועל הזדמנויות תעסוקה. אפילו הנגישות לטיפול רפואי בסיסי עלולה להשתבש באופן ניכר בגלל סביבה לא בטוחה.

לנוכח זאת, מתן הגנה לאוכלוסיית הפליטים הפגיעה הוא אתגר בתוך ומחוץ למחנות שמרכזים את הפליטים. מחנות הפליטים יכולים לספק קרקע פורייה לצמיחת קבוצות פגיעה מאורגנת וכן לגיוס לוחמים, ואילו מתן הגנה לאוכלוסיית הפליטים המפוזרת בשטח ומתגוררת לרוב ביישובים לא-רשמיים מציב אתגר שונה ותובעני לא פחות. קבוצות פגיעות מושפעות במיוחד. נשים ונערות פליטות, ובמיוחד נשים שברחו מסוריה לבדן או עם ילדיהן, חשופות להטרדות מיניות ומילוליות מחוץ לביתן, וכן לסיכון מוגבר לאלימות או להתעללות במשפחה.¹² גם ילדים הם קבוצה פגיעה במיוחד (בעיקר קטינים ללא ליווי מבוגר): בשל תנאי מחיה של עוני והיעדר הגנה נחשפים ילדים לצורות שונות של ניצול, החל מעבודת ילדים ועד אלימות מינית וגיוס לארגונים חמושים או לארגוני פשע. נישואי ילדים הפכו גם הם נפוצים במיוחד בקרב הסורים מאז תחילת המלחמה: לדוגמה, דוח *Save the Children* לשנת 2014 מציין כי "נישואים מוקדמים בכפייה בקרב ילדות פליטות סוריות בירדן הכפילו את מספרם מאז פרוץ המלחמה", ושיעורם עלה מ-13% ל-32% בין השנים 2011 ל-2014.¹³

בנוסף להגנה על מחנות הפליטים, על קהילות ועל יחידים ובמיוחד על אוכלוסיות פגיעות, מתן הגנה פירושו גם הסדרת המעמד החוקי של הפליטים, וראשית יש לוודא שלכל פליט תהיה אפשרות להירשם ולקבל מעמד חוקי מוכר במדינה המארחת, אשר ימנע את החזרתו למולדתו בכפייה או את השארתו במצב של חוסר נתינות. מכיוון שירדן ולבנון לא אישרו את האמנה בדבר מעמדם של פליטים (1951),¹⁴ נציבות האו"ם לפליטים (UNHCR) פועלת עם המדינות המארחות על בסיס מזכרי הבנה נפרדים, שמתירים לה לפעול ולהבטיח ששתי המדינות יישארו מחויבות לעקרון החוק הבינלאומי האוסר לגרש אדם או להחזירו למקום שבו צפויה סכנה לחייו (*non-refoulement*).

לבנון נשענת גם על הסכם דו־צדדי קודם עם סוריה, שמאפשר לסורים לקבל היתרי תושבות בלבנון. עם זאת, לבנון רואה בסורים שנכנסו למדינה דרך מעברים לא־רשמיים או באלה שאינם יכולים לחדש את ההיתרים שלהם שוהים בלתי־חוקיים, כך שנוצרה פרצה מדאיגה במשטר ההגנה.¹⁵ ירדן מנהיגה שיטה שונה, והיא מתירה לפליטים סורים להירשם בנציבות האו"ם לפליטים ולהשתכן במחנות שהוקמו למטרה זו, אולם שומרת על "נתיב מילוט" ממחויבותה בכך שהיא מתירה לפליטים סורים להתגורר מחוץ למחנות רק אם הם "בחסות" של תושב ירדני, ומתנה את זכותם לעבוד בהיתר יקר וקשה להשגה.¹⁶ טורקיה אישרה את אמנת מעמד הפליטים אולם מיישמת אותה בהתאם לתחולתה המקורית, כלומר, מעניקה מעמד של פליט רק לפליטים מאירופה. טורקיה מיישמת את מה שהיא מכנה משטר 'ההגנה הזמנית' לפליטים מסוריה, שמאז אפריל 2014 הוא 'החוק הטורקי לזרים ולהגנה בינלאומית', המבטיח שהייה חוקית במדינה ומעניק היתרי תושבות זמנית במרבית אזורי המדינה, וכן נגישות לשירותים בסיסיים (עם תעודת זהות) ונגישות אוניברסלית לטיפול רפואי.¹⁷ למרות שבאופן תיאורטי "אורחים" מסוריה יכולים להגיש בקשה לקבלת היתר עבודה, בפועל קשה עד מאוד להשיג מסמך כזה.¹⁸

מחסה: על פי הערכות האו"ם, עד 85% מהפליטים הסורים מתגוררים מחוץ למחנות פליטים, ומפוזרים באזורים כפריים ועירוניים.¹⁹ בירדן מתגוררים 18% מהפליטים הסורים במחנות, בעיקר בזעטרי ובאזרק.²⁰ טורקיה שיכנה כ־20% מאוכלוסיית הפליטים ב־22 מחנות שהוגדרו תחילה כ'מחנות הפליטים הטובים ביותר אי־פעם', אולם הם נתונים ללחץ גובר עקב התמשכות המשבר.²¹ באשר ללבנון – כל הפליטים הסורים יושבו מחוץ למחנות, מכיוון שמציאות פוליטית פנימית הובילה את המדינה להתנגד להקמתם.

סיוע במציאת מחסה הולם ומתן שירותים לאוכלוסיית הפליטים הפזורה מחוץ למחנות הם אתגר ניכר לבעלי עניין מקומיים ובינלאומיים גם יחד. יתרה מכך, רוב הסורים זקוקים למגורים שכורים, ומחירי השכירות עלו בצורה משמעותית בכל האזורים שבהם מצוי ריכוז רב של פליטים, בעוד היקף המגורים הזמינים ירד. הדבר הטיל קושי נוסף על אוכלוסיית הפליטים הפגיעה וגם על הקהילות המארחות. רוב הפליטים זקוקים לסיוע בשכירת דירה, ושיקולים כספיים מונעים מהם למצוא דיור הולם ומאלצים אותם להתגורר בתת־תנאים כמו במבנים נטושים או בנויים־למחצה או בבתים מאולתרים, שברוב המקרים חסרה בהם נגישות הולמת למים, לאמצעי תברואה והיגיינה, לפינוי פסולת או לחשמל, והם אינם מתאימים לתנאי החורף.

בריאות וחינוך: במקביל למחסור בפתרונות דיור, לזרם הפליטים יש גם השלכות ישירות על יכולתן של המדינות לספק שירותים סוציאליים, כאשר מערכות החינוך והבריאות של המדינה המארחת – במיוחד אלו של לבנון וירדן – נמתחות עד קצה גבול היכולת שלהן. בתחום הבריאות הלחץ נובע מהעלייה הניכרת בצרכים,

בביקוש ובעלויות, לצד המחסור בכוח אדם ובמבנים, והדבר מביא להתדרדרות כוללת בשירותים המוצעים לפליטים ולקהילה המקומית גם יחד. יתרה מכך, תנאי מגורים דלים ולא היגייניים יחד עם נגישות מוגבלת לשירותי בריאות בסיסיים מהווים סיכון נוסף מבחינת יכולת המניעה והטיפול במגפות ובהתפרצות של זיהומים, בנוסף להרעת מצבה הבריאותי של אוכלוסיית היעד. לדוגמה, היעדר אמצעי חימום או מגורים בתנאים של רטיבות עלולים לגרום מחלות בדרכי הנשימה כמו אסטמה, אלרגיות וברונכיט חריפה.²²

זאת ועוד, היעדר תיעוד מסודר וגורמים כלכליים מקשים עוד יותר את הנגישות. הגורם הכספי רלוונטי במיוחד בלבנון, שבה מערכת הבריאות נמצאת בידיים פרטיות (למרות העובדה שהקהילה הבינלאומית מסבסדת הוצאות הקשורות לבריאות בהיקף נרחב). זאת בניגוד לירדן ולטורקיה, שם זמינים בדרך כלל שירותי בריאות ציבוריים בחינם. חוסר נגישות הולמת למערכת הרפואית גובה מחיר גבוה במיוחד מאוכלוסיית הפליטים המבוגרת, וכן מפליטים סורים עם מוגבלויות ומחלות כרוניות, או כאלה הזקוקים לסיוע פסיכולוגי.²³ הדבר רלוונטי במיוחד לנוכח האחוז הגבוה של פליטים סורים הסובלים מלקויות: לדוגמה, סקר *HelpAge International and Handicap International* לשנת 2014 מצא כי "ל-30 אחוזים מהפליטים יש צרכים מיוחדים".²⁴

מתן נגישות לחינוך מציב מורכבות דומה, כאשר הקהילה הבינלאומית והממשלות המארחות נאבקות לקלוט את הילדים הסורים במערכת החינוך המקומית, המתאפיינת בצפיפות יתר גוברת, בקשיי תקציב ובכוח אדם הקורס תחת העומס. בלבנון למשל, מספר הילדים הסורים בגיל בית הספר עולה על מספר הילדים הלבנונים במערכת החינוך הציבורית.²⁵ זאת ועוד, סוגיות לא-מעטות אחרות שביניהן היעדר תיעוד מסודר, עלויות החינוך, המרחק מבית הספר, בעיות בטיחות, מחסומים של שפה ותרבות, פערים גדולים בתוכניות הלימודים או הצורך לעבוד כדי לתמוך במשק הבית – כל אלה תורמים להרחקת הילדים הסורים מבתי הספר. למגמה זו יש השלכות ארוכות-טווח שליליות במיוחד. אם נשווה שוב ללבנון, ארגון העבודה הבינלאומי מציין כי שיעור הרישום ברטו (המוגדר כ"מספר הילדים הרשומים במוסד חינוכי, ללא תלות בגילם, חלקי האוכלוסייה בקבוצת הגיל המשתייכת באופן רשמי לרמת השכלה זו")²⁶ עבור פליטים סורים נע סביב ה-55% בחינוך היסודי (גיל 6 עד 10), אך הוא יורד ל-13% בחינוך העל-יסודי (גיל 11-15) – הרבה מתחת למוצע בלבנון ובסוריה בתקופה שלפני המלחמה.²⁷ אמנם נראה כי יש שוויון מגדרי ברישום לבתי הספר היסודיים, אבל כשמדובר בחינוך העל-יסודי יש סבירות גבוהה יותר לכך שבנים יעזבו את בית הספר וייצאו לעבוד.²⁸ לילדים מחוץ למחנות פליטים יש סיכויים גבוהים יותר להיפלט מבתי הספר. בטורקיה, למשל, כ-83% מהילדים הסורים במחנות בגיל 6

עד 11 פוקדים את בית הספר, אולם מספר זה צונח ל-14% בלבד כאשר מדובר בפליטים המתגוררים מחוץ למחנות.²⁹ אפילו ירדן, שמבין שלוש המדינות מציגה את הנתונים הטובים ביותר מבחינת רישום ילדים במערכת החינוך בקבוצת הגיל 5 עד 17, מציגה שיעור רישום של 52% בלבד.³⁰

תעסוקה: הזרימה ההמונית של פליטים הביאה במקרים במסוימים לרווייה בשוק התעסוקה, ולתפיסה הרווחת בקרב הקהילות המארחות שהפליטים תרמו הן לעלייה כללית בשיעורי האבטלה והן לירידה בשכר. מתוך ייאוש מהנסיבות ו/או חוסר יכולת להשיג את היתרי העבודה המתאימים, הפליטים מסכימים לרוב לעבוד בשכר נמוך, בתנאים קשים יותר ועם פחות זכויות מאשר מקביליהם בקהילות המארחות. לדוגמה, ועדת ההצלה הבינלאומית מעריכה שהשכר במגזרי השירותים והחקלאות ירד בשיעור של עד 50% בלבנון בין השנים 2011 ל-2013.³¹ בנוסף לתחרות עם העובדים המקומיים, הפליטים הסורים פתחו גם עסקים לא־רשמיים והם מוכרים מתחת למחירי השוק, ובכך תורמים ל'מרוץ לתחתית' המתמשך.

על פי הערכת ארגון העבודה הבינלאומי לשנת 2013 ביחס לדפוסי התעסוקה של פליטים סורים בלבנון, עולה שרוב הפליטים עובדים בעבודות המתאפיינות בחוסר מיומנות או במיומנות חלקית בלבד, רובן בלתי־רשמיות, זמניות או עונתיות – החל מחקלאות ועד משק בית או בנייה, והן אינן יכולות להציע הכנסה הולמת או יציבה, ביטחון תעסוקתי או הטבות.³² דפוסים בולטים של הכנסה ממוצעת ואבטלה

נוטים לשקף פער מגדרי, כאשר שיעור הגברים שאינם מועסקים מקרב הפליטים הסורים בלבנון הוא כ-30% (לעומת 68% מהנשים), עם הכנסה חודשית ממוצעת של 287 דולר לגברים (שכר המינימום הוא 448 דולר) ו-165 דולר לנשים.³³ ניתוח דפוסי ההעסקה בירדן ובטורקיה מאשר מגמות דומות, ובולטת העובדה שהפליטים אינם מועסקים בעבודות סדירות, רשמיות או כאלה שדורשות מיומנות, ולרוב הם מועסקים כ'עובדים בלתי־חוקיים' עקב מגבלות משפטיות. בנוסף, ההכנסה המועטה והבלתי־יציבה מעודדת תלות רבה יותר בסיוע בינלאומי כדי לשרוד, כמו תוכניות לחלוקת חבילות מזון, שוברי מזון או כרטיסים נטענים, ובמקביל מאלצת את הפליטים לכלות את המשאבים והחסכוניות שלהם ולהיקלע לחובות.³⁴

משבר הפליטים מסוריה מטיל מעמסה על השירותים החברתיים של המדינות המארחות, על שוקי העבודה והדיור וכן על משאבי החשמל, התברואה והמים. לזרם הפליטים העצום השפעה שלילית גם על הכלכלות של המדינות המארחות

ההשלכות של התנאים הכלכליים הלא־בטוחים הללו מתרחבות, וכוללות בין היתר סיכון מוגבר להיקלע לחובות ולניצול, אחוז גבוה יותר של העדר ביטחון תזונתי, תת־תזונה קשה ואנמיה,³⁵ שיעור מוגבר של עבודת ילדים ונישואי ילדים וחוסר יכולת להשיג מחסה הולם ולקבל שירותי בריאות או שירותים בסיסיים אחרים.

השפעות המשבר: החוסן והעמידות של הקהילות המארחות

הסקירה הקצרה שלהלן מבהירה את כובד המעמסה שמשבר הפליטים האזרחי מטיל על השירותים החברתיים של המדינות המארחות, על שוקי העבודה והדיוור וכן על משאבי החשמל, התברואה והמים. לזרם הפליטים העצום השפעה שלילית גם על הכלכלות של המדינות המארחות.

בלבנון – על פי הערכה שביצע הבנק העולמי ב־2013 נמצא שמלחמת האזרחים בסוריה מתחה את מה שהיה ממילא מצב שברירי של כספי ציבור. היא העמיקה את הגירעון הפיסקלי כך שיהיה על לבנון להוציא עוד 2.5 מיליארד דולר רק כדי לשקם את השירותים ולהחזיר אותם לרמתם בתקופה שקדמה למלחמה בסוריה. ענפי המסחר והתיירות הם אלה שנפגעו במיוחד.³⁶ עליית המחירים והאבטלה הביאה לכך שמשפחה לבנונית ממוצעת משלמת באופן ישיר את מחיר המשבר בסוריה, ומוערך כי לפחות 170,000 לבנונים ייגררו למעגל העוני עד סוף 2014.³⁷ המצב מחמיר בשל העובדה שפליטים רבים מאוד התיישבו באזורים כמו עמק הבקאע וצפון־המדינה, שמאז ומתמיד סובלים מנחיתות כלכלית וממחסור בפיתוח שירותים חברתיים ותשתיות.

הלחצים הכלכליים והפוליטיים במדינות המארחות הובילו למתח חברתי בין אוכלוסיית הפליטים לבין התושבים המקומיים – ובלבנון במיוחד – בין הפלגים העדתיים־פוליטיים השונים בחברה שתומכים בשני צדי המתרס של מלחמת האזרחים בסוריה, כאשר התוצאה היא התדרדרות כללית בלכידות החברתית. מיותר לציין שמצב זה לא רק גובה מחיר כבד מאוכלוסיית הפליטים הסורים, שהיא מלכתחילה קבוצה פגיעה, אלא גם יוצר לחץ פנימי עצום שמטלטל עד היסוד את הקהילות המארחות. הנטל הכלכלי הכבד של המשבר, המתח החברתי הפוטנציאלי והתפיסה ההולכת ומתבהרת שסופו של משבר הפליטים אינו נראה באופק מובילים לניסיונות להגביל עוד יותר את כניסת הפליטים, בנוסף לחריגות שכבר קיימות במדיניות 'הגבולות הפתוחים': לדוגמה, ארגון אמנסטי הבינלאומי ציין שלבנון כבר מגבילה את הכניסה של פליטים פלסטינים, וכי ירדן מונעת זאת במפורש, כאשר גם ירדן וגם טורקיה מונעות לפרקים כניסה מאלה שאין להם מסמכי זיהוי (בטורקיה התוצאה היא מחנות פליטים של עקורים הצצים כפטירות אחר הגשם לאורך הגבול בין סוריה לטורקיה).³⁸ המגבלות הוחרפו עוד יותר בסוף 2014, כאשר הופיעו דיווחים על החזרה בכפייה של פליטים לסוריה, תוך הפרה של החוק הבינלאומי.³⁹ בהצהרה ברורה של שר הרווחה הלבנוני, ראשיד דרבס, בראשית אוקטובר 2014 נאמר כי למעט 'חריגים הומניטריים', המדינה "לא תקלוט עוד באופן רשמי עקורים סורים".⁴⁰

ניהול המשבר וחיזוק היציבות: עדיפות בינלאומית

אין עוררין על כך שלמשבר הפליטים האזורי יש השלכות פוליטיות, חברתיות, כלכליות וביטחוניות מרחיקות לכת. ראשית, התנאים המחרדים שחלק גדול מאוכלוסיית הפליטים מתמודדים עמם מערערים כל ממד של ביטחון אישי (מהאישי לכלכלי, לסביבתי ולבריאותי, ועד ביטחון תזונתי). שנית, לא ניתן להתייחס לבעיות ולמצוקות של הפליטים כעומדות בפני עצמן, נהפוך הוא. לבעיות אלה השפעות עמוקות על החוסן ועל היציבות של המדינות המארחות, עד כדי פגיעה בביטחון האישי של בני הקהילות המארחות. המחקר אכן מדגיש את פגיעת העמוקה של משבר הפליטים בחוסן של המדינות המארחות ובביצועים הכלכליים שלהן, במקביל להעצמת המתח החברתי. אין ספק שהקשרים חברתיים, פוליטיים וכלכליים הקיימים בכל אחת מהמדינות המארחות משפיעים בצורות שונות על התמודדותן עם המגמות המערערות את היציבות, אולם העובדה שאפילו מדינה איתנה ומשגשגת כמו טורקיה מתחילה לחוש את משא ההתמודדות עם משבר הפליטים ממחישה את גודל האתגר.

יש לראות בהשפעה המצטברת של המשבר המתמשך על המדינות המארחות העיקריות מקור פוטנציאלי לאי-יציבות מקומית ואזורית ברמה הכלכלית והמדינית, ובסופו של דבר גם ברמה הביטחונית. כישלון בהתמודדות עם המשבר בטווח הקצר רק יגביר את הלחץ בסביבה שהיא מלכתחילה מעורערת מבחינה ביטחונית, אולם היעדר השקעה רצינית וארוכת-טווח בשילוב וביישוב מחדש של קהילות הפליטים עלול להוביל ליצירת קבוצה חדשה של אזרחים 'סוג בֵּית' באזור הלבנט, המקופחים מבחינה כלכלית ומשוללי זכויות פוליטיות – עם השלכות שליליות על ההתפתחות האישית, על היציבות הפוליטית ועל הביטחון.

בתגובה למצב החירום ההומניטרי המתמשך מסתמכת הקהילה הבינלאומית על 'תוכנית המענה האזורי' (RRP), שבמסגרתה חוברים יחד יותר מ-100 בעלי עניין

מסוכנויות האו"ם ומגופים חוץ-משלתיים (NGO),⁴¹ וכן על סיוע דו-צדדי ורב-צדדי למדינות ולקהילות המארחות. היקף הפנייה הנוכחי לתוכנית RRP בשנת 2014 – שעומד על 3.7 מיליארד דולר לשימור סיוע החירום ומאמצי הרווחה – הוא מהגדולים שידע האו"ם אי-פעם. אם מוסיפים לכך פניות מסוכנויות אחרות וממשלות מארחות, הסכום הכולל מגיע לעלות אדירה של 7.7 מיליארד דולר.⁴²

יש לראות בהשפעה המצטברת של המשבר המתמשך על המדינות המארחות העיקריות מקור פוטנציאלי לאי-יציבות מקומית ואזורית

אולם למרות החומרה והדחיפות של המצב והחשיבות הברורה של מניעת הסלמה נוספת במשבר – קופת המזומנים של מאמצי הסיוע הבינלאומי מתדלדלת, ותוכנית RRP השיגה רק 54% מהמימון הדרוש.⁴³ מיותר לציין כי למחסור במימון צפויה השפעה ישירה והרסנית על הנגישות לבריאות,

לחינוך, למחסה, למים ולתברואה, במקביל לפגיעה בביטחון התזונתי של הפליטים והטלת לחץ רב עוד יותר על הקהילות המארחות, החלשות ממילא. מצב זה לא רק עלול לדחוף את הממשלות המארחות לקצה, הוא יכול גם להזין מתחים פוליטיים-עדתיים קיימים בין הקהילות המארחות לפליטים. על רקע זה חייבת הקהילה הבינלאומית לתת עדיפות עליונה לחיזוק המחויבות שלה ולמניעת קיצוץ בתוכניות הסיוע החיוניות, באמצעות מימון מלא של תוכנית RRP. יש לשוב ולהדגיש כי התערבות שתבטיח את המימון לפתרון משבר הפליטים צריכה להיות מרכיב מרכזי בכל תוכנית ארוכת-טווח ליישוב האזור ולהגנה מפני עליית גורמים קיצוניים. במובן זה יש לראות בהתמקדות ב'הגנה רכה', כלומר, ניהול המשבר ההומניטרי ומניעת קריסת המדינות המארחות, מהלך חשוב לא פחות מהתמקדות ב'הגנה קשה', כגון מאמצי פגיעה והשמדה של ארגון המדינה האסלאמית. התעלמות משילוב המאפיינים של איום על הביטחון האישי ועל 'ההגנה הקשה' היא כיום אחד מהכישלונות הגדולים ביותר בגישתה של הקהילה הבינלאומית למלחמת האזרחים בסוריה ולגלישתה למדינות השכנות.

דרך עקיפה נוספת להפחתת הלחץ של המשבר האזורי היא הגברה משמעותית של מחויבות הקהילה הבינלאומית לסוגיית היישוב מחדש. נציבות האו"ם לפליטים הביעה תקווה ליישב מחדש כ-130,000 סורים עד 2016,⁴⁴ אולם נכון להיום קשה להאמין שיעד זה יושג. מלבד גרמניה, ובמידה מסוימת גם שוודיה – נראה כי מדינות אירופה מתמהמהות במיוחד. צרפת, למשל, התחייבה ליישב 500 פליטים בלבד.⁴⁵ אכן, לנוכח מדיניות הגירה מגבילה יותר ויותר ודעת קהל מסויגת ככל הנוגע לקליטת פליטים – הממשלות האירופיות נוטות לנקוט צעדים מעטים בלבד ליישוב מחדש. למרבה הצער, לנוכח האקלים הפוליטי הכללי באירופה, אין סיכויים רבים לכך שמדיניות זו תשתנה לפתע ב-2015.

בטווח הארוך יותר, כדי למנוע התדרדרות נוספת במשבר תידרש הקהילה בינלאומית גם להגדיל את השקעתה בהאצת הכלכלה והתשתיות של המדינות המארחות, כך שיוכלו להתמודד טוב יותר עם משבר הפליטים ועם הרגישויות והצרכים המתגברים של האוכלוסייה המקומית. לנוכח ההקשר הלא-יציב והצפי ארוך-הטווח של המשבר, השקעה בפיתוח לטווח ארוך ובאיתנות הקהילות המארחות צריכה להיות בעדיפות

הגבוהה ביותר. הדבר יצריך לא רק מימון נוסף להתמודדות עם משבר הפליטים ועם הצרכים הגוברים של האוכלוסייה המקומית, אלא גם הפעלת יוזמות להשקעה בפיתוח כלכלי לטווח ארוך, בבנייה בהיקף ממסדי ובסיוע למגזר הביטחוני.

הקהילה הבינלאומית מפצלת למעשה את התמקדותה בין הממד ה"צבאי-ביטחוני" של העימות לבין ההיבט ה"הומניטרי" שלו

לבסוף, חשוב לבסס התמקדות ברורה בפיתוח ובשילוב לטווח ארוך, אשר תחייב את הממשלות המארחות להפסיק להתייחס לפליטים כאל 'אורחים זמניים'. לאור זאת, יש לתת עדיפות מרכזית למחוללי הכנסות ומקורות מחיה, כולל יצירת משרות, הלוואות המיועדות לעידוד יזמות של עסקים קטנים והכשרות מקצועיות. אין ספק שגישה כזו תחייב גם שינוי במסגרות המשפטיות והקלה בתנאים עבור פליטים כך שיוכלו להשיג היתרי עבודה, לצד השקעה במדיניות הולמת לעבודה ורווחה. בהתמודדות עם מלחמת האזרחים בסוריה, דומה שהקהילה הבינלאומית מפצלת למעשה את התמקדותה בין הממד ה"צבאי-ביטחוני" של העימות לבין ההיבט ה"הומניטרי" שלו, כאשר משבר הפליטים האזורי נבחן בעיקר מבעד לעדשה הומניטרית. גישה זו אמנם מובנת, אולם בפועל יוצרת הפרדה מלאכותית בין בעיות של ביטחון אישי לבעיות של ביטחון אזורי.

במילים פשוטות: אין לראות את ההשפעה הכלכלית, הפוליטית והחברתית של משבר הפליטים המתמשך רק מבעד לעדשה הומניטרית. כדי להתמודד בהצלחה עם מצב החירום ולתמוך בחסינות ארוכת-טווח של הפליטים ושל הקהילות המארחות, חיוני לתת עדיפות אסטרטגית לייצוב אזור הלבנט ולמניעת קריסתו. התגובה האיטית והאדישות היחסית שמפגינה הקהילה הבינלאומית כלפי האתגר משקפת הערכת חסר בסיסית לגבי טיבו של המשבר והשלכותיו העתידיות במונחים של יציבות ואיתנות האזור, הקצנה שלו והתחזקות זרמי הגירה בלתי-מבוקרים – סוגיות שהיו מצויות תמיד בחזית סדר היום הביטחוני של אירופה ביחס למזרח התיכון.

הערות

- 1 "UN calls Syria 'worst humanitarian disaster' since cold war," *Christian Science Monitor*, June 20, 2013, <http://www.csmonitor.com/USA/Foreign-Policy/2013/0620/World-Refugee-Day-UN-calls-Syria-worst-humanitarian-disaster-since-cold-war>
- 2 Megan Price, Anita Gohdes, Patrick Ball, "Updated Statistical Analysis of Documentation of Killings in the Syrian Arab Republic," *UN OHCHR*, August 2014, <http://www.ohchr.org/documents/countries/sy/hrdagupdatedreportaug2014.pdf>
- 3 <http://www.unocha.org/syria>
- 4 <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>
- 5 ש.ם.
- 6 '2014 Syria Regional Response Plan. Strategic Overview. Mid-Year Update,' <http://www.unhcr.org/syriarpt6/midyear/>
- 7 Jeff Crisp, Greg Garras, Jenny McAvoy, et al, "From slow boil to breaking point" *UNHCR*, July 2013, <http://www.refworld.org/docid/520a40054.html>
- 8 Soner Cagaptay, Bilge Menekse, "The Impact of Syria's Refugees on Southern Turkey," *Washington Institute for Near East Policy*, (October 2013, Revised July 2014), <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-impact-of-syrias-refugees-on-southern-turkey> and '2014 Syria Regional Response Plan.'

- ‘Syrian Refugees Living Outside Camps In Jordan Home Visit Data Findings, 2013,’ 9
UNHCR, <http://reliefweb.int/report/jordan/syrian-refugees-living-outside-camps-jordan>
- “Syria Regional Crisis Response Update 8,” *UNRWA*, November 18, 2014, 10
<http://www.unrwa.org/newsroom/emergency-reports/syria-regional-crisis-response-update-81>
- “Lebanese Returnees from Syria Face Dire Living Conditions,” *IOM*, November 4, 11
 2014, <http://www.iom.int/cms/en/sites/iom/home/news-and-views/press-briefing-notes/pbn-2014b/pbn-listing/lebanese-returnees-from-syria-fa.html>
- “Shifting Sands. Changing gender roles among refugees in Lebanon,” *Oxfam*, 12
 September 3, 2013, <http://www.oxfam.org/en/research/shifting-sands>
- “Child marriages double among Syria refugees in Jordan,” *Al-Arabiya*, September 28, 13
 2014, <http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2014/07/16/Child-marriages-double-among-Syria-refugees-in-Jordan-.html>
- <http://www.unhcr.org/3b73b0d63.html> 14
- “The Consequences of Limited Legal Status for Syrian Refugees in Lebanon” 15
Norwegian Refugee Council, December 2013.
https://www.nrc.no/arch/_img/9177956.pdf
- “Joint Assessment Review of the Syrian Refugee Response in Jordan,” *UNHCR*, 16
UNICEF, WFP, January 2014, <http://reliefweb.int/report/jordan/joint-assessment-review-syrian-refugee-response-jordan>; “From slow boil to breaking point.”
- “The Impact of Syria’s Refugees on Southern Turkey.” 17
 Osman Bahadır Dinçer, Vittoria Federici, Elizabeth Ferris, et al., “Turkey and Syrian 18
 refugees: The limits of hospitality,” *Brookings*, November 1, 2013,
<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/download.php?id=4629>
- ‘2014 Syria Regional Response Plan.’ 19
 Peter Beaumont, “Jordan opens new Syrian refugee camp,” *The Guardian*, April 30, 20
 2014, <http://www.theguardian.com/world/2014/apr/30/jordan-new-syrian-refugee-camp-al-azraq>
- “Blurring the Borders: Syrian Spillover Risks for Turkey,” *International Crisis Group*. 21
 Europe Report No. 225, April 30, 2013,
<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/turkey-cyprus/turkey/225-blurring-the-borders-syrian-spillover-risks-for-turkey>; and “Syrian Refugees in Turkey, 2013,”
 Republic of Turkey, Prime Minister. Director and Emergency Management Presidency
 (AFAD), 2013,
https://www.afad.gov.tr/Dokuman/TR/61-2013123015505-syrian-refugees-in-turkey-2013_print_12.11.2013_eng.pdf
- Lives Unseen,” *CARE International in Jordan*, April 2014.” 22
<http://reliefweb.int/report/jordan/lives-unseen-urban-syrian-refugees-and-jordanian-host-communities-three-years-syria>
- “Hidden victims of the Syrian crisis: disabled, injured and older refugees,” *HelpAge* 23
International, Handicap International, April 9, 2014, <http://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/hidden-victims-syrian-crisis-disabled-injured-and-older-refugees>
- “Hidden victims of the Syrian crisis.” 24

- “Syrian Refugees in Lebanon surpass One Million,” *UNHCR*, Press Releases, April 3, 2014, <http://www.unhcr.org/533c15179.html> 25
- “Assessment of the Impact of Syrian Refugees in Lebanon and their Employment Profile 2013,” *International Labour Organization Regional Office for the Arab States*, 2014, p. 20, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---arabstates/---ro-beirut/documents/publication/wcms_240134.pdf 26
- ש.ם. 27
- “Joint Assessment Review of the Syrian Refugee Response in Jordan.” 28
- “Syrian Refugees in Turkey, 2013.” 29
- ‘2014 Syria Regional Response Plan.’ 30
- “Reaching the Breaking Point,” *International Rescue Committee*, June 2013, <http://www.rescue.org/sites/default/files/resource-file/Lebanon%20Policy%20Paper,%20Final%20-%20June%202013.pdf> 31
- “Assessment Of The Impact Of Syrian Refugees In Lebanon.” 32
- ש.ם. 33
- “Food Security Situation and Livelihood Intervention,” *ACTED*, August 2013. <http://www.acted.org/en/food-security-situation-and-livelihood-intervention-opportunities-syrians-refugees-and-host-communit> 34
- ‘Joint Nutritional Assessment: Syrian Refugees in Lebanon,’ *UNICEF*, February 2014, <https://data.unhcr.org/syrianrefugees/download.php?id=4600> 35
- ‘Lebanon: Economic and Social Impact Assessment,’ *World Bank*, September 2013. 36
- Amal Mudallali, “The Syrian Refugee Crisis is Pushing Lebanon to the Brink,” ש.ם.; *Woodrow Wilson Center*, Viewpoints No. 22, February 2013 <http://www.wilsoncenter.org/publication/the-syrian-refugee-crisis-pushing-lebanon-to-the-brink> 37
- “An International Failure: The Syrian Refugee Crisis,” *Amnesty international*, December 13, 2013, <http://www.amnesty.org/ar/library/asset/ACT34/001/2013/en/8a376b76-d031-48a6-9588-ed9aee651d52/act340012013en.pdf> 38
- “Jordan: Vulnerable Refugees Forcibly Returned to Syria,” *Human Rights Watch*, נאוו; November 24, 2014, <http://www.hrw.org/news/2014/11/23/jordan-vulnerable-refugees-forcibly-returned-syria> 39
- “Lebanon sharply limits Syrian refugee entry,” *Reuters*, October 14, 2014. <http://news.yahoo.com/lebanon-sharply-limits-syrian-refugee-entry-172132177.html> 40
- “2014 Syria Regional Response Plan.” 41
- “A Fairer Deal for Syrians,” *Oxfam*, September 2014, <http://www.oxfam.org/en/research/fairer-deal-syrians> 42
- <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php> 43
- <http://www.unhcr.org/52b2febafc5.html> 44
- “No Escape: Civilians in Syria Struggle to Find Safety Across Borders,” *International Rescue Committee*, November 13, 2014, http://www.rescue-uk.org/sites/default/files/No%20Escape_NRC%20IRC%20Syria%20Report_11.13.2014_FINAL.PDF 45

"אנחנו על המפה?"

חידושים במעמדה של ישראל בספרי הלימוד הירדניים

אופיר וינטר

משרד החינוך הירדני הסיר בשנת 2014 מספרי לימוד ירדניים יחידות שליבו את אתוס המאבק בישראל, הפיץ חוברות לימוד והדרכה הכוללות מפה גיאוגרפית שבה מופיעה ישראל באורח תקדימי בשמה המפורש, ואסר על הכנסת ספר בגנות השלום עם היהודים לבתי הספר. על פי הניתוח המוצע במאמר, צעדים אלה ביטאו את שאיפתו ארוכת-הטווח של המשטר הירדני להפחית ממרכזיותו של הסכסוך עם ישראל בהווה החינוכית הירדנית, מתוך ראיית סכסוך זה ככר גידול נוח להקצנה דתית החותרת תחת בית המלוכה ההאשמי, ומסכנת את יציבותו. מנגד, המחאות הציבוריות שפרצו בעטיים של הצעדים הנדונים חשפו את המתח בין האינטרסים האסטרטגיים של המשטר הירדני לבין אילוצי דעת הקהל שבמסגרתם הוא פועל.

מילות מפתח: חינוך, ספרי לימוד, ירדן, שלום, תרבות סכסוך, האחים המוסלמים, המדינה האסלאמית, רדיקליזם אסלאמי

רקע תיאורטי: ספרי לימוד ככלי אינדוקטרינציה בעתות מלחמה ושלום

ספרי לימוד הם מקור חשוב להבניית זהות, ערכים, מטרות, אתוסים ונרטיבים היסטוריים שמדינה מעוניינת להנחיל לנתיניה. גופים רשמיים האחראיים על גיבוש תוכניהם של ספרי לימוד ועל הפצתם משתמשים בהם כאמצעי להטמעת תפיסות

אופיר וינטר הוא חוקר (מלגאי ניובאוור) במכון למחקרי ביטחון לאומי

המחבר מבקש להודות לד"ר אלדד פרדו, ראש המחקר של מכון "אימפקט" למעקב אחר השלום והסובלנות בחינוך בבתי הספר, על הסיוע בהכנת המאמר.

עולם פוליטיות בקרב הדור הצעיר, לעיצוב "הזיכרון הקולקטיבי" ההגמוני של בני החברה וליצירת הסכמה רחבה סביב שימור הסדר הפוליטי והחברתי הקיים. ספרי לימוד ממלאים תפקידים אלה במשטרים דמוקרטיים, לא כל שכן במשטרים אוטוריטריים דוגמת המשטר הירדני, המצטיינים בפיקוח הדוק על סוכני החיברות וההסברה. במקרה הירדני, שר החינוך מתמנה בפועל על ידי המלך, ומורים או מפקחים הכפופים להנחיות משרד החינוך הירדני מחברים את ספרי הלימוד, שמודפסים ומופצים על ידי הממשלה; על כן חוברים בהם יחדיו חינוך, תעמולה ואינדוקטרינציה פוליטית.¹

תפקידים מכריעים במיוחד ממלאים ספרי לימוד בחברות הנתונות בסכסוכים אלימים וממושכים התופסים מקום בולט בהווייתן, או לחלופין – בתהליכי שלום והתפייסות. בתקופת הסכסוך מסייעים ספרי לימוד למשטר בהנחלת "תרבות הסכסוך", הכוללת רפרטואר פסיכולוגי-חברתי הגמוני של עמדות, אמונות ורגשות בנוגע ליעדי הסכסוך, לגורמים לפריצתו, למהלכו, לחברת ההשתייכות, לחברה היריבה ולפתרון הרצוי. לעומת זאת, על רקע השגת הסדר מדיני, עשויים ספרי לימוד לתרום להפצתה ולהנחלתה של תרבות חדשה ואלטרנטיבית שתטפח את ערך השלום, תבנה מחדש את הנרטיבים הלאומיים וההיסטוריים ותיאבק במערכות תרבותיות ישנות או מתחרות.²

רקע היסטורי: ספרי הלימוד הירדניים בין תקופת הסכסוך לעידן השלום

גם בחלוף שני עשורים מחתימת הסכם השלום הירדני-ישראלי, המעבר מסכסוך לשלום ניכר בספרי הלימוד הירדניים אך מעט. בעוד שלאורך שנות הסכסוך התיישרה מערכת החינוך הירדנית עם הקו הלאומי-ערבי ההגמוני והפיצה את מסריו, הרי שהתיקונים שערכה לאחר כינון השלום עם ישראל היו מוגבלים בכמותם ובאיכותם. מרחק רב נותר ביניהם לבין טיפוח שיטתי של "תרבות שלום" הכוללת אמפתיה כלפי היהודים, קבלה של המפעל הציוני או הבניה מחדש של נרטיבים היסטוריים, שיאירו את יחסי העבר וההווה בין הצדדים באור חדש. ההיקף המוגבל של הרפורמות החינוכיות לא נבע מעכבות אידאולוגיות, אלא משיקולים פוליטיים של עלות-תועלת. ההסתפקות בשינויים מדודים וזהירים – אף יותר מאלה שנעשו בספרי הלימוד במצרים – תאמה את האינטרסים של המשטר הירדני בשלושה מובנים: ראשית, תמורות מהירות בין התדמית המסורתית של ישראל כישות זרה, קולוניאליסטית, עושקת ומאימת, לבין מעמדה החדש כשותפה להסדרי שלום ונורמליזציה – עלולות היו לעורר התנגדויות קשות בציבור הירדני; שנית, כישלון המשא-ומתן הישראלי-פלסטיני על הסדר הקבע הקשה על המשטר הירדני לגייס לגיטימציה לרפורמות חינוכיות מרחיקות לכת; ולבסוף, הלחץ שהפעילו סרבני

השלום על המשטר הרתיע אותו מנקיטת צעדים שנויים במחלוקת, שהיו עלולים לשמש נשק בידי יריביו הפוליטיים ולאפשר להם להביכו בפני דעת הקהל המקומית. הסכסוך הערבי-ישראלי החל להילמד במערכת החינוך הירדנית עוד בשנות החמישים. חרף היחסים החשאיים האינטימיים שנקמו מאמצע שנות השישים בין המלך חוסיין למנהיגי ישראל, שימשו ספרי הלימוד הירדניים עד בוא השלום כלי להפצת "תרבות הסכסוך" ולטיפוחה, והקפידו ללבות במשך עשרות שנים איבה, עוינות ודמוניזציה כלפי ישראל והיהודים. חוק החינוך הירדני שהתקבל ב-1964 קבע כי "ערביות פלסטין" ו"המאמץ להשבתה" לחיק המולדת הערבית עומדים ביסודה של פילוסופיית החינוך הירדנית.³ בהתאם לכך, הציונות תוארה בספרי הלימוד כביטוי הנתעב ביותר של הקולוניאליזם המערבי, תנועה שגזלה את פלסטין מתושביה המקוריים ואשר חותרת לפגום באחדות הערבית ולהתפשט במרחב על חשבון הערבים. היהודים תוארו – בהתאם למוטיבים אנטישמיים שגורים, וללא הבחנה של ממש בין יהדות לציונות – כמי ששולטים בשווקים הפיננסיים ובאמצעי התקשורת העולמיים, ומפיצים שחיתות מוסרית בקרב האנושות.⁴ המאבק ביהודים הוגדר כמאבק דתי-היסטורי שמקורו בימי מוחמד, עת הפרו היהודים את הסכמיהם עם המוסלמים וכתרו בריתות עם הכופרים.⁵ רעיון השלום עם ישראל נעדר מהספרים, על אף שירדן קיבלה ב-1967 את החלטת האו"ם 242, שבמרכזה הנוסחה "שטחים תמורת שלום". יתרה מכך, הסכמי קמפ־דיוויד בין ישראל למצרים זכו בהם לגינוי נמרץ בשל הפגמים שיוחסו להם: הכרה בישראל, הזנחת ירושלים, התרשלות במימוש זכויות הפלסטינים, השלמה עם הפרת הרצף הטריטוריאלי בין מדינות ערב ופגיעה באחדות הערבית.⁶

דמותה של הממלכה
בגבולות המוכרים לנו
כיום החלה להופיע
בספרי הלימוד רק
לאחר החלטתה להינתק
מהגדה המערבית ביולי
1988. מדינת ישראל
עדיין נעדרה מהמפות
בשמה המפורש והופיעה
בתור "פלסטין"

המפות הגיאוגרפיות שהופיעו בספרי הלימוד הירדניים עברו במרוצת השנים טרנספורמציה הדרגתית ששיקפה את השינויים בגבולות הממשיים של הממלכה, כמו גם בגבולות הסימבוליים שהמשטר שאף לשרטט לזהות הירדנית ולזיקתה לזהות הפלסטינית. במפות שפורסמו בשנות החמישים והשישים סופחו כל שטחי פלסטין המנדטורית לירדן. הן ביטאו את אי-ההכרה בלגיטימיות של הריבונות הישראלית על הארץ, את האמונה שכל השטח המשתרע עד חופי הים התיכון שייך לירדן ואת הסירוב לתביעות הפלסטיניות והמצריות המתחרות לריבונות על הארץ או על חלקים ממנה.⁷ לאחר מלחמת ששת הימים

התכווצה מפת ירדן לגבולות הסכם שביתת הנשק של 1949, הכוללים את הגדה המערבית וירושלים. יתר שטחי ארץ-ישראל הופיעו בתור "פלסטין הכבושה".⁸ דמותה של הממלכה בגבולות המוכרים לנו כיום החלה להופיע בספרי הלימוד

רק לאחר החלטתה להינתק מהגדה המערבית ביולי 1988. מדינת ישראל עדיין נעדרה מהמפות בשמה המפורש והופיעה בתור "פלסטיין".⁹ במסגרת הסכם השלום התחייבו ירדן וישראל להימנע מביטויים של עוינות בפרסומיהן הממשלתיים, ובכללם בספרי הלימוד (סעיף 11 ג'). ואמנם, עקב לחצים שהפעילה ישראל, נעתר המשטר הירדני לבקשות לגבי כמה תיקונים סמליים, אך הותיר על כנם את מרבית התכנים שאפיינו את ספרי הלימוד הירדניים בתקופת הסכסוך, ואשר עמדו לכאורה בסתירה למדיניות השלום שאימץ, או לכל הפחות נמצאו במתח עמה. על כך העיד שר החינוך הירדני בשנים 1996–1998, מונד'ר אל-מצרי, כי "לא היה שינוי שיטתי של תוכניות הלימודים לאחר הסכם השלום, למעט שינויים קלים ההולמים את סטטוס [היחסים] החדש שאליו נכנסה ירדן עם ישראל".¹⁰ שינויים שנרשמו בכל זאת בתקופת "ירח הדבש" של השלום כללו מחיקה של הביטוי "האויב הציוני" מספרי הלימוד, והשמטה חלקית של פסוקי קוראן ומסורות ששימשו לליבוי איבה כלפי היהודים וקראו לג'האד נגדם.¹¹ כמו כן, בהתאם לעמדה הירדנית דאז בנושא ירושלים, הובאו ציטוטים של המלך חוסיין, שבהם התחלפה התביעה הירדנית המסורתית להחלת ריבונות ערבית-מוסלמית בלעדית על האגן הקדוש בקריאה להותרת הריבונות על קודשיהן של שלוש הדתות המונותאיסטיות "בידי האל".¹² בעקבות פיגועי ה-11 בספטמבר 2001, החליט משרד החינוך הירדני להגביר את החינוך לשלום ולסובלנות כערכים אסלאמיים שבהם דוגלת הממלכה, אם כי במנותק מזיקה מפורשת ליחסי השלום השנויים במחלוקת עם ישראל.¹³

לצד תמורות אלו, חוק החינוך הירדני שאושר באפריל 1994, חודשים ספורים לפני חתימת הסכם השלום, הדגיש את נאמנותה של ירדן לקו המסורתי שלפיו "הבעיה הפלסטינית היא בעיה גורלית עבור העם הירדני, והתקפנות הציונית על פלסטיין היא אתגר מדיני, צבאי ותרבותי עבור האומה הערבית והאסלאמית בכלל, ועבור ירדן בפרט".¹⁴ ברוח החוק, ששיקף את רצונה של ירדן להוכיח כי פנייתה לשלום אינה מהווה סטייה ממחויבותה לפלסטינים, המשיכו ספרי הלימוד בשנות התשעים והאלפיים להציג את ישראל כמדינה כובשת ותוקפנית המבקשת לחסל את תושבי הארץ המקוריים, לתאר את הציונות כאידאולוגיה גזענית שנועדה להכפיף את בני כל

שינויים שנרשמו בתקופת "ירח הדבש" של השלום בין ישראל לירדן כללו מחיקה של הביטוי "האויב הציוני" מספרי הלימוד, והשמטה חלקית של פסוקי קוראן ומסורות, ששימשו לליבוי איבה כלפי היהודים וקראו לג'האד נגדם

האומות למרות היהודים ולגזול את רכושם, ולייחס ליהודים באשר הם תכונות אופי שליליות.¹⁵ במפות שבספרי הלימוד נמשכה הצגתה של "פלסטיין" כמדינה השוכנת בגבולה המערבי של הממלכה, תוך הימנעות מהכרה מפורשת בריבונות

הישראלית. בניגוד לספרי היסטוריה מצריים שהדגישו את תרומתו החיובית של השלום עם ישראל לאינטרסים החיוניים של מצרים, ספרי ההיסטוריה הירדניים כלל לא התייחסו אליו, ונמנעו מלהבהיר – לצד הנחלת המורשת על חלקה של הממלכה במלחמות "להגנת פלסטין וירושלים" – את טיב יחסיהן הנוכחיים של ירדן וישראל לאור הסכם השלום.¹⁶

התפתחויות אחרונות: רפורמות חינוכיות על רקע המאבק באסלאם הקיצוני

לאורך החודשים מאי עד ספטמבר 2014 יזם משרד החינוך הירדני שורה של צעדים – שמהם נמנע במשך עשרים שנות שלום – אשר עשויים לסמן התחלה של תמורה חיובית במעמדה של ישראל בספרי הלימוד הירדניים. במסגרת זו הסיר מתוכניות הלימודים שיעורים שליבו את אתוס המאבק בישראל, הפיץ חוברות לימוד והדרכה הכוללות מפה גיאוגרפית שבה מופיעה באופן חסרת־קדים מדינת ישראל בשמה המפורש, ואסר על הכנסת ספר השולל את השלום עם היהודים לספריות בתי הספר. צעדים אלה לא הגיעו אמנם לכדי רפורמה מקיפה בגישתם של ספרי הלימוד הירדניים כלפי ישראל, אך הם הקנו שיפור־מה במעמדה דווקא בתקופה של רטוריקה פומבית ביקורתית מצד ארמון המלוכה, על רקע מבצע 'צוק איתן'. הביקורת הגלויה שמתח בית המלוכה בקיץ 2014 על מדיניותה של ישראל בזירה הפלסטינית, ואשר נועדה להרגיע את הרוחות ברחוב הירדני, לא עמדה בסתירה לשאיפתו הבסיסית להובלת תמורות חינוכיות ארוכות־טווח במעמדה.

לאורך החודשים מאי עד ספטמבר 2014 יזם משרד החינוך הירדני שורה של צעדים – שמהם נמנע במשך עשרים שנות שלום – אשר עשויים לסמן התחלה של תמורה חיובית במעמדה של ישראל בספרי הלימוד הירדניים

אף שהדבר לא הוכרז בפומבי, ניתוח נסיבתי של צעדי המשטר הירדני מלמד כי הם ננקטו כחלק ממגמה רחבה וממושכת להפחתת מרכזיות הסכסוך עם ישראל בהוויה החינוכית הירדנית – סכסוך המפרנס כוחות אסלאם קיצוני המציבים איום הולך וגובר על יציבות הממלכה. עדות למשקלן הציבורי של התמורות החינוכיות הנדונות ניתנה בהתנצחויות שפרצו בעקבותיהן בין המשטר הירדני לכוחות האופוזיציה, ובראשם 'האחים המוסלמים' והאיגודים המקצועיים. המתנגדים שללו את השינויים בספרי הלימוד על בסיס שלושה נימוקים עיקריים: ראשית, הם מבטאים – לטענתם – כניעה ללחצים חיצוניים זרים שמאחוריהם אינטרסים אמריקאיים־ישראליים; שנית,

הם פוגעים בערכים דתיים ולאומיים מקודשים המצויים בלב־לבה של הזהות הירדנית; שלישית, הם מרפים את ידי הדור הצעיר במאבק בישראל, ופוגמים ברוח ההקרבה המפעמת בו למען פלסטין. בתגובה לביקורת הדגישו דוברי המשטר

את המחויבות הירדנית המתמשכת לעניין הפלסטיני, ושללו את ההאשמות בדבר השפעותיהם של לחצים חיצוניים המופעלים, לכאורה, על הממלכה. כמו כן, הם המעיטו בערכם של השינויים, או לחלופין, נעזרו באפולוגטיקה סמנטית כשטענו כי אין מדובר כלל ב"שינויים" או ב"תיקונים", אלא ב"שכלול ופיתוח" של ספרי הלימוד באמצעות הכנסת תכנים חדשים.

התמורות במעמדה של ישראל בספרי הלימוד הירדניים אינן מנותקות מהתחזקות האסלאם הקיצוני באזור, ומהאיומים החדשים שהציב לירדן. בשנת 2014 קרבו הקרבות בעיראק ובסוריה אל גבולות הממלכה, וגברה תעוזתם של לוחמי ארגון 'המדינה האסלאמית', שהחלו להרחיב את מעגל המטרות שלהם עד לכורדיסטן וללבנון. לצד האיומים החיצוניים, ניצב המשטר הירדני מול איום מטריד לא-פחות בחזית הפנימית מצד חסידיה של האידאולוגיה הסלפית-ג'אהדיסטית בירדן, בעיקר בערים מען ואל-זרקא. מספר בלתי-מבוטל של צעירים ירדנים שאבו עידוד והשראה מההצלחות שרשמו ארגון 'המדינה האסלאמית' וחזית אל-נוסרה בעיראק ובסוריה, וכמה אלפים מהם אף יצאו להילחם בשורותיהם. המצוקות הכלכליות והחברתיות שמהן סובלת ירדן, אשר מתבטאות בשיעורים גבוהים של עוני, אבטלה ואינפלציה, תרמו אף הן להתגברות ההקצנה הדתית בממלכה.¹⁷

הסכנות החיצוניות האורבות מהגבולות המערערים עם סוריה ועיראק, כמו גם מצד כיוסי תמיכה סלפיים-ג'אהדיסטיים בירדן-פנימה, הבליטו את מעמד ישראל כשותפה אסטרטגית לאינטרסים הביטחוניים והכלכליים של הממלכה, ואת מעמד השלום עמה כערוכה ליציבות בגבולה המערבי. בה בעת, התסיסה הציבורית

המתמשכת סביב הסכסוך הישראלי-פלסטיני הפכה עבור המשטר הירדני לעול מעיק מאי-פעם, בשל תרומתה לליבוי ההקצנה הדתית המאיימת להתפשט בירדן. דוברים ירדנים בכירים הזכירו את הבעיה הפלסטינית כגורם מסייע לעליית תופעת 'המדינה האסלאמית', להתחזקות קבוצות טרור רדיקליות ולערעור היציבות האזורית.¹⁸ המלך עבדאללה עצמו קבע כי "הסכסוכים הרבים באזור מהווים אקלים נוח להתפשטות של קיצוניות וטרור, והדבר דורש פעולה רצינית לחיזוק דרך האמצע והמתונים".¹⁹

על רקע החששות הגוברים של ירדן מהסכנות האופפות אותה מבית ומחוץ, החלה ממשלתה לגבש לאורך שנת 2014 תוכנית פעולה רב-ממדית למאבק באסלאם הקיצוני,

ניתוח נסיבותי של צעדי המשטר הירדני מלמד כי הם ננקטו כחלק ממגמה רחבה וממושכת להפחתת מרכזיות הסכסוך עם ישראל בהוויה החינוכית הירדנית - סכסוך המפרנס כוחות אסלאם קיצוני המציבים איום הולך וגובר על יציבות הממלכה

המשלבת היבטים משפטיים, כלכליים, צבאיים וחינוכיים. באפריל 2014 אישר הפרלמנט הירדני תיקון לחוק המאבק בטרור, אשר הקל על מעצרו והעמדתו לדין של כל מי שמצטרף לארגוני הג'יהאד, מטיף לרעיונותיהם, מעביר להם כספים או

פועל לגיוס ולאיימון פעיליהם בתוך ירדן או מחוץ לה. באוקטובר 2014 הצביע המלך עבדאללה על הצורך הבווער ביצירת מקומות עבודה חדשים כחלק מהמאבק בקיצוניות הדתית. באותו חודש הצטרפה ירדן לקואליציה הבינלאומית למאבק בארגון 'המדינה האסלאמית', ובנובמבר אישרה ממשלתה אימון של אנשי צבא עיראקים והצבה של מטוסי קרב צרפתיים בתחומה. לצד צעדים אלה, החליט המשטר הירדני לקדם רפורמות בתוכניות הלימודים בבתי הספר ובאוניברסיטאות, מתוך ראיית הדור הצעיר כאוכלוסייה החשופה ביותר להשפעת אידאולוגיות אסלאמיות קיצוניות.²⁰ שר הפנים הירדני, חוסיין הזאע אל-מג'אלי, הצהיר באוגוסט 2014 כי המאבק בקיצוניות ובטרור לא מתמצה בהפעלת כוח, אלא מצריך התמודדות גם בשדה הרעיוני. לדבריו, מדובר באחריות קולקטיבית שבה נושאים כלל זרועות המדינה, מוסדות החינוך, מטיפי המסגדים, האוניברסיטאות, בימות הדיון, ארגוני החברה האזרחית והמשפחה.²¹ המלך עבדאללה הדגיש כי המערכה נגד הטרור והקיצוניות כוללת היבטים צבאיים וחינוכיים כאחד, והעריך כי בניגוד למערכה הצבאית שתדרוש זמן מועט, "המערכה הרעיונית" להשלטת האסלאם המתון צפויה להימשך 10-15 שנים.²²

ואמנם, נראה כי סדרת השינויים שנרשמו בשנת 2014 באופן הצגתה של ישראל בספרי הלימוד הירדניים מהווה חלק בלתי-נפרד מהמאבק הרעיוני שמנהל המשטר הירדני מול התפשטות האסלאם הקיצוני ואיום 'המדינה האסלאמית'. סערה ציבורית ראשונה קמה במאי 2014, לאחר שהודלף מכתב ששיגר משרד החינוך הירדני לבתי ספר בממלכה, שבו אסר עליהם לרכוש לספריותיהם את הספר "היהודים – לא הסכמים ולא חוזים", מאחר שאינו עולה בקנה אחד עם

פילוסופיית החינוך הממלכתית. 'האחים המוסלמים' הזהירו כי איסור על רכישת ספר החושף את טבעם האמיתי של היהודים ככאלה שלא ניתן לערוך עמם חוזים, עלול למנוע מהתלמידים להכיר את פניו האמיתיות של "האויב הכובש".²³ מזכ"ל מפלגת האחים בירדן, חמזה מנצור, שיגר איגרת לשר החינוך הירדני שבה הוקיע את הוראת משרדו. לדבריו, בקוראן מצויים פסוקים רבים המעידים על כך שהיהודים אכן לא מכבדים את חוזהם, עד כדי כך ש"הפרת חוזים והתחמקות מהתחייבויות מהווה עבורם טבע שני", כנאמר בפסוק 100 בסורת הפרה (המיוחס להפרת בריתם של היהודים עם הנביא מוחמד): "וכי כל אימת שיתחייבו על חוזה, תשליכנו חבורה אחת מביניהם? אכן מרביתם לא יאמינו".²⁴

לקראת שנת הלימודים 2014-2015, הופצו חוברות לימוד לבתי הספר היסודיים ולחטיבות הביניים ובהן הופיע איור תקדימי של מפת האזור, שבה מופיעה "ישראל" בשמה המפורש (ולא עוד בתור "פלסטין")

כעבור כשלושה חודשים, לקראת שנת הלימודים 2014–2015, הופצו מדריך למורה המכיל חומרי עזר לשיעור הגיאוגרפיה לחטיבת הביניים, ושתי חוברות לימוד לבתי הספר היסודיים ולחטיבות הביניים העוסקות בנוקי העישון ובהיגיינה. בכתבים אלה הופיע איור תקדימי של מפת האזור, שבה מופיעה "ישראל" בשמה המפורש (ולא עוד בתור "פלסטין"). ישראל שורטטה בגבולות שקדמו למלחמת 1967, ללא הגולן, הגדה המערבית ורצועת עזה, כאשר רק לצד הגולן הובהר כי מדובר בשטח ה"כבוש על ידי ישראל". בתגובה האשימה 'האגודה למאבק בציונות ובגזענות', המזוהה עם 'האחים המוסלמים', כי השימוש בשם הזר "ישראל" נועד להחליש את הזיקה כלפי פלסטין בקרב האומה והעם.²⁵ היא הגדירה את חוברות הלימוד כמזימה בלתי-חינוכית של נורמליזציה והפצת בורות, וקראה למורים שלא לחלקן לתלמידיהם ולהזהירם מפני סכנותיהן.²⁶ בעקבות המחאות התנער משרד החינוך הירדני מהחוברות, וטען כי הן לא קיבלו את אישורו.²⁷

זאת ועוד, משרד החינוך הירדני הסיר בקיץ 2014 מחוברות ללימוד השפה הערבית לכיתה ג' טקסטים העוסקים בירושלים ובפיראס אל-עג'לוני – מפקד טייסת קרב שנהרג במלחמת 1967 ונחשב לגיבור לאומי ירדני ולסמל למחויבות הירדנית לעניין הפלסטיני.²⁸ הצעד גרר הפגנת מחאה מול משרד החינוך הירדני מצד ארגוני אופוזיציה, תחת הכותרת "לא לנורמליזציה בתוכניות הלימודים הירדניות".²⁹ המוחים האשימו את המשטר בשיקולים זרים. כך, לדוגמה, ארגון המחאה הסטודנטיאלי 'ד'בחתונא' הביע חשד כי הסרת השיעור על אל-עג'לוני היא תולדה של שיתוף פעולה בין ממשלת ירדן לסוכנות האמריקאית לפיתוח בינלאומי (USAID), שבמסגרתו הוסכם על העברת סיוע אמריקאי בסך 235 מיליון דולר לחמש שנים, למטרת שיפור החינוך בממלכה.³⁰ יושב-ראש איגוד המורים הירדני, חוסאם משה, ייחס את השינויים ללחצים חיצוניים המופעלים על ירדן לתיקון תוכניות הלימודים. הוא נזכר בערגה בספרי הלימוד הישנים "שהרבו לעסוק בבעיה הפלסטינית ובסכנות מצד האויב הציוני", והביע צער על כך ש"איננו רואים עוד את הנושאים הללו בתוכניות הלימודים, הכפופות כיום לתכתיבים זרים".³¹ מאמר פובליציסטי באתר ירדני עצמאי תהה שמא מחיקת שמו של אל-עג'לוני מהווה "צעד מקדים להחלטה לאפשר לכוחות בינלאומיים להשתמש באדמתנו כדי להכות ערבים מוסלמים אחים במדינות אחיות שכנות, באמתלה של מתקפה נגד דאע"ש ודומיו".³²

הסרת השיעור על אל-עג'לוני הייתה בעיני גורמים אסלאמיסטיים דוגמה מובהקת למאמציו של המשטר הירדני לדכא את אתוס המאבק בישראל. בהזמנה

אל מול גל הביקורות, הבטיח שר החינוך הירדני, ד"ר מוחמד אל-ד'ניבאת, כי תוכניות הלימודים הירדניות "יוסיפו להיות גדושות תכנים של הקרבה ויסודות לאומיים, ולשים דגש מרבי על הבעיה הפלסטינית"

להפגנת מחאה מול משרד החינוך מטעם 'האגודה למאבק בציונות ובגזענות', נטען כי התיקונים בספרי הלימוד אינם יד המקרה, אלא תולדה של מדיניות סדורה שנועדה לעקור את רוח ההתנגדות מתודעת הדור הצעיר, ולהחדיר תחתיה רוח של כניעה במסווה של סיסמאות נוסח "ערכים אוניברסליים משותפים" ו"תרבות של שלום". מהלכי המשטר, נכתב, "תרמו ליצירת דור קוסמופוליטי נטול שורשים" ו"לחינוך לחוסר שייכות למוולדת ולאדמה"³³. בנאום שנישא בהפגנה הוכתר אל-עג'לוני כ"מופת למאבק באויב הציוני המושבע ולהגנת אדמת פלסטין, הבעיה המרכזית של העם הירדני", והובע חשש כי הסרת קורותיו מהווה "חלק מתהליך סדור לניסוח מחדש של תוכניות הלימודים באופן ההולם את הסכם השלום עם ישראל, ואת הדרישות הציוניות-אמריקאיות לסילוק כל חומר לימוד המלבה שגאה כלפי הישות הציונית"³⁴. מאמר בביטאון האחים 'אל-סביל' העיר כי אל-עג'לוני, בניגוד לטייסיס הירדניים של ימינו, "לא היה מסתפק במטסי ראווה, ולא היה מאפשר למטוס הקרב שלו להחליד במחסן ו'להתחסל' על ידי רפיון המדינאים ופחד המנהיגים"³⁵.

אל מול גל הביקורות, נזעק משרד החינוך הירדני להבהיר כי יחידת הלימוד האמורה הוסרה כחלק מהחלפה גורפת של ספרי הלימוד לשלוש הכיתות הראשונות, מתוך שיקולים פדגוגיים – ולא פוליטיים – הנוגעים ללימוד מיומנויות הקריאה. כמו כן הדגיש המשרד כי הוא מוקיר את רוח ההקרבה שייצג אל-עג'לוני, ולראיה – בית ספר בעמאן קרוי על שמו.³⁶ שר החינוך הירדני, ד"ר מוחמד אל-ד'ניבאת, הבטיח כי תוכניות הלימודים הירדניות "יוסיפו להיות גדושות תכנים של הקרבה ויסודות לאומיים, ולשים דגש מרבי על הבעיה הפלסטינית"³⁷.

סיכום

על אף אופיים המוגבל של השינויים במעמדה של ישראל במערכת החינוך הירדנית, הם נושאים צביון ייחודי. בעוד תיקונים קודמים בספרי הלימוד נרשמו במחצית השנייה של שנות התשעים – תקופת "ירח הדבש" של השלום – והיו פועל יוצא של לחץ ישראלי, התיקונים האחרונים נעשו ביוזמתו של המשטר הירדני, אף שמדובר בתקופה של קרירות ביחסו הפומביים עם ישראל. הם מלמדים על כך שאינטרסים פוליטיים פנימיים עשויים להביא את המשטר הירדני לקדם תמורות חינוכיות הנוגעות להכרה בישראל ולמיתון האיבה כלפיה, חרף המחאות החריונות

אינטרסים פוליטיים פנימיים עשויים להביא את המשטר הירדני לקדם תמורות חינוכיות הנוגעות להכרה בישראל ולמיתון האיבה כלפיה, חרף המחאות החריונות הנלוות להן

הנלוות להן. זאת, מתוך תפיסה ממסדית ארוכת-טווח שניתן ורצוי לנקוט צעדים שיפחיתו בהדרגה את עצמותו התודעתית והסמלית של הסכסוך עם ישראל

בקרב אזרחי הממלכה, גם במציאות מדינית שבה הסדר שלום ישראלי-פלסטיני אינו נראה באופק.

ברם, חרף המהלכים שנקטו בשנה החולפת, עוד ארוכה הדרך להתהוות מציאות חינוכית ירדנית המטיפה לפיוס ולשכנות טובה עם ישראל. בשלב זה, קשה עדיין להעריך אם השינויים האחרונים בספרי הלימוד מסמנים התחלה של גל רפורמות רחב-היקף העשוי לסייע לחיזוק יחסי השלום בין ישראל לירדן בטווח הרחוק, או שמא מדובר אך ורק באוסף של פעולות מוגבלות ונקודתיות. המניעים העקרוניים של בית המלוכה הירדני לערוך תיקונים בתוכניות הלימודים במסגרת מאבקו באסלאם הקיצוני, וכן האינטרסים האסטרטגיים המשותפים שחולקות ישראל וירדן, עשויים לעודד את המשך המגמה; מנגד, המחאות הציבוריות העזות המתעוררות בירדן בגין כל תזוזה בכיוון של התפייסות עם ישראל מהוות אבן נגף כנגדה.

הערות

- 1 Michael Winter, "The Arab Self-Image as Reflected in Jordanian Textbooks," in Asher Susser and Aryeh Shmuelevitz (eds.), *The Hashemites in the Modern Arab World* (London: Frank Cass, 1995), pp. 207, 209; Michael Apple, *Official Knowledge: Democratic Education in Conservative Age* (New York: Routledge, 1993), pp. 1-14, 44-63.
- 2 דניאל בר-טל, **לחיות עם הסכסוך** (ירושלים: כרמל, 2007), עמ' 16-50, 303-315.
- 3 "חוק החינוך לשנת 1964", **סתאר תאימז**: www.startimes.com/f.aspx?t=33779553
- 4 עבאס אל-כרד, **ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים** [עמאן]: אל-מטאבע אל-מרכזיה, 1991, מהדורה ראשונה 1966), עמ' 172-173; פרוכטר-רונון, עמ' 161.
- 5 עבד אל-עזיז אל-ח'יאט ואחרים, **החינוך האסלאמי לכיתה י'** [עמאן]: שרכת אל-מטאבע אל-נמוד'ג'יה, מהדורה ארבע עשרה 1992, מהדורה ראשונה 1973), עמ' 182-189.
- 6 אל-כרד, **ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים**, עמ' 194-195.
- 7 Riad M. Nasser, *Palestinian Identity in Jordan and Israel* (New-York and London: Routledge, 2005), pp. 74-75; Betty S. Anderson, "Writing the Nation: Textbooks of the Hashemite Kingdom of Jordan," *Comparative Studied of South Asia, Africa and the Middle East* 21, 1&2 (2001), pp. 9, 13.
- 8 למשל: אנמאר אל-כילאני ואחרים, **החינוך החברתי: ארצנו** [עמאן]: אל-מטבעה אל-וטניה, מהדורה שמינית 1990, מהדורה ראשונה 1980), עמ' 8.
- 9 משרד החינוך הירדני, **שפתנו הערבית** [עמאן]: וזארת אל-תרביה ואל-תעלים, מהדורה ראשונה 1994), עמ' 15-17; Riad Nasser, *Recovered Histories and Contested Identities* (Plymouth: Lexington Books, 2011), p. 143.

- 10 מחמד עדי אל-רימאוי, "שינוי תוכניות הלימודים לאחר ההסכם: חיזוק רעיונות של שכנות טובה וסובלנות וביטול ההתנגדות והג'יהאד", **אל-סג'ל** 47 (16 באוקטובר 2008), www.al-sijill.com/sijill_items/sitem4154.htm
- 11 שם; מחמוד אל-שרעאן, "מחיקת 'ירדן ופלסטין' מתוכניות הלימודים והסתייעות בישראל", **אל-אח'באר** (17 באוגוסט 2014), www.al-akhbar.com/node/215750
- 12 יאסין עאיש ואחרים, **התרבות הספרותית והלשונית לכיתה י"א** (עמאן: וזארת אל-תרביה ואל-תעלים, 1997, מהדורה ראשונה 1995), עמ' 81.
- 13 חסן פתאה, "ירדן בוחנת מחדש את תוכניות לימודי הדת כדי לאושש ערכים של פתיחות ולהילחם בקיצוניות", **אל-שרק אל-אוסט**, 13 ביוני 2005, www.classic.aawsat.com/details.asp?issueno=9532&article=305348#VDI35U0cTL8
- 14 משרד החינוך הירדני, "חוק החינוך מספר 3 לשנת 1994 ותיקוניו" (ללא תאריך): www.moe.gov.jo/Departments/DepartmentsMenuDetails.aspx?MenuID=324&DepartmentID=5
- 15 Georg-Eckert-Institut, "Educational Sector, Reforms, Curricula and Textbooks in Selected MENA Countries: Images of 'Self' and 'Other' in Textbooks of Jordan, Egypt, Lebanon and Oman." *Eckert.Analysen* 2011/1 (October 2009), www.edumeres.net/urn/urn:nbn:de:0220-2011-00173; מבארך מחמד אל-טראונה ואחרים, **ההיסטוריה של הערבים והעולם המודרני לכיתה י"א: חלק ראשון** (עמאן: וזארת אל-תרביה ואל-תעלים, 1996), עמ' 117-121; עלי מחמד אל-צוא ואחרים, **המדעים האסלאמיים לכיתה י"א** (עמאן: וזארת אל-תרביה ואל-תעלים, 1996, מהדורה ראשונה). עמ' 426-436.
- 16 פרוכטר-רונון, עמ' 173-174; פודה, עמ' 243-246; "Educational Sector, Reforms, Curricula and Textbooks in Selected MENA Countries: Images of 'Self' and 'Other' in Textbooks of Jordan, Egypt, Lebanon and Oman."
- 17 David Schenker, "Preventing ISIS Inroads in Jordan," *PolicyWatch* 2311 (September 3, 2014), www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/preventing-isis-inroads-in-jordan
- 18 "שר ההסברה הירדני קורא למאבק בקיצוניות באזור", **אל-ערב**, 9 בפברואר 2014, www.alarab.co.uk/?id=35797; ראניא תדרס, "אל-זבן: ירדן לא תאפשר לקבוצות הטרור להתקרב לגבולות או לאיים על ביטחונה", **אל-ראי**, 24 בספטמבר 2014, www.alrai.com/article/671423.html
- 19 ולא' אבו-סתית, "מלך ירדן מצביע על הצורך בהפעלת מערך שיתוף הפעולה הערבי המשותף", **פיתו**, 25 במארס 2014, www.vetogate.com/925863
- 20 חמזה אל-עכאילה, "'ארם' מפרסם את החוק הירדני החדש למאבק בטרור", **ארם**, 4 במארס 2014, www.aremnews.com/?id=29405; מנהלת ההסברה והתקשורת, "המלך: תודעת אזרחינו הירדנים היא בסיס להגנת האינטרסים העליונים", 20 באוקטובר 2014, www.kingabdullah.jo/index.php/ar_JO/news/view/id/11841/videoDisplay/1.html
- 8 בספטמבר 2014, "מאמצים לעדכון התוכנית למאבק בקיצוניות בירדן", **ח'ברני**, <http://snipurl.com/29k7e11>
- 21 "שר הפנים הירדני: אין להיאבק בקיצוניות ברובה אלא על-ידי נשק הרעיונות", **אל-וסט און-לאין**, 3 באוגוסט 2014, www.alwasatnews.com/4348/news/read/908906/1.html
- 22 מנהלת ההסברה והתקשורת.
- 23 הדיל אל-ידסוקי, "משרד החינוך מסיר את הספר 'היהודים - לא הסכמים ולא חוזים' וממליץ על צלחת הפול", **אל-סביל**, 3 במאי 2014, www.snipurl.com/29k7c7u; **כל אל-**

- 6 **ארדן**, "ועדה לבחינת רכישת הספר 'היהודים – לא הסכמים ולא חוזים' לבתי הספר", 6 במאי 2014, www.allofjo.net/index.php?page=article&id=69057
- 24 חזית הפעולה האסלאמית, "מנצור גינה את סילוק הספר 'היהודים – לא הסכמים ולא חוזים' על ידי משרד החינוך", 5 במאי 2014, www.snipurl.com/29kuxs4; **הקוראן**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2005, עמ' 13.
- 25 "הרצאה והפגנה נגד הכנסת הנורמליזציה לתוכניות הלימודים הירדניות", **אל-צות אל-ערבי אל-חר**, 16 בספטמבר 2014, www.freearabvoice.org/?p=3637
- 26 "משרד החינוך מפיץ ספרי לימוד שבהם מופיעה המילה 'ישראל' על מפת פלסטין", **כל אל-ארדן**, 11 באוגוסט 2014, www.allofjo.net/index.php?page=article&id=75288
- 27 יצוין כי שתי חוברות הלימוד הופיעו ועוררו סערה גם ב-2012, ייתכן כבלון ניסוי: ע'אדה אבו יוסף, "משרד החינוך מביע פליאה על העלאה מחדש של נושא מ-2012 בדבר חוברת בה מופיע שמה של ישראל", **אל-דסתור**, 24 באוגוסט 2014, www.snipurl.com/29k7dlh
- 28 "תוכניות הלימודים בירדן מחליפות את פלסטין בישראל", אל-ג'זירה.נט, 16 בספטמבר 2014, www.snipurl.com/29k7ddc
- 29 ע'אדה אבו יוסף, "הפגנה מול משרד החינוך נגד הסרת שיעור 'אל-עג'לוני' מתוכנית הלימודים", **אל-דסתור**, 22 בספטמבר 2014, www.snipurl.com/29k7djg
- 30 **ד'בחתונא**, "ד'בחתונא שואלת את אל-ד'ניבאת: האם ביטול 'שיעור אל-עג'לוני' הוא פרי שיתוף פעולה אמריקאי-ירדני", 14 בספטמבר 2014, www.thab7toona.org/?p=1036
- 31 "ביקורות על תיקון תוכניות הלימודים בירדן", אל-ג'זירה.נט, 14 בספטמבר 2014, www.snipurl.com/29k7d9r
- 32 סהיר ג'ראדאת, "הנה נשמט שמו של החלל", **ח'ברני**, 20 בספטמבר 2014, www.snipurl.com/29k7d3x
- 33 "הרצאה והפגנה נגד הכנסת הנורמליזציה לתוכניות הלימודים הירדניות".
- 34 **ד'בחתונא**, "המפגינים מול משרד התרבות: אל תסירו את 'אל-עג'לוני' מזיכרונו הלאומי", 21 בספטמבר 2014, www.thab7toona.org/?p=1061
- 35 מחמד מחיסן, "החלל פיראס אל-עג'לוני", **אל-סביל**, 16 בספטמבר 2014, www.snipurl.com/29k7cvn
- 36 "הבהרה ממשרד החינוך סביב הסרת טקסט הנוגע לחלל פיראס אל-עג'לוני", **אל-ראי**, 16 בספטמבר 2014, www.alrai.com/article/670039.html
- 37 "אל-ד'ניבאת במסר קשה למשה: אל תתערבו במדיניות ובתוכניות הלימודים", **צדא אל-שעב**, 22 בספטמבר 2014, www.snipurl.com/29k7bnh

ישראל-אזרבייג'ן: יחסים מיוחדים אל מול מגבלות

גליה לינדנשטראוס

ישראל ואזרבייג'ן מפתחות מאז כינון היחסים הדיפלומטיים ביניהן ב-1992 מערכת יחסים קרובה שאף התהדקה בשנים האחרונות, בעיקר על רקע האיום הנשקף לשתי מדינות אלו מאיראן. ניתן לטעון כי מערכת היחסים בין המדינות דומה למערכות יחסים "מיוחדות" אחרות שהיו לישראל – עם איראן בשנות החמישים והשישים, עם דרום־אפריקה בשנות השבעים והשמונים ועם טורקיה בשנות התשעים. מטרת המאמר היא לנתח את האינטרסים של ישראל ואזרבייג'ן בפיתוח מערכת יחסים הדוקה זו, וכן להעריך את מידת יציבותם של היחסים האסטרטגיים האלה. נטען כי אף על פי שיש לשתי המדינות לא מעט אינטרסים שיכולים לעודד את המשך קיום מערכת היחסים ההדוקה, יש לשים לב ללחצים על אזרבייג'ן מצד המדינות השכנות בדבר צינון היחסים עם ישראל, וכן למידת היציבות של המשך שלטון שושלת אלייב.

מילות מפתח: ישראל, אזרבייג'ן, איראן, טורקיה, נגורנו־קרבגאך

מבוא

במברק שנשלח משגרירות ארצות־הברית באזרבייג'ן ופורסם ב'ויקיליקס' נטען שנשיא אזרבייג'ן, אילהם אלייב, דימה ב־2008 את יחסי ישראל־אזרבייג'ן לקרחון, כאשר חלקם העיקרי מתחת לפני השטח ורואים רק את הקצה שלהם.¹ מעבר לכך, היחסים האסטרטגיים בין המדינות – כל עוד אינם מביאים את שתייהן למדיניות הרפתקנית – תואמים את האינטרסים של ארצות־הברית והמערב. ניתן אף לטעון

גליה לינדנשטראוס היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי

שאזרבייג'ן היא המדינה המוסלמית שעימה יש לישראל את היחסים ההדוקים ביותר בעת הנוכחית. הדבר יכול להיתפס כמפתיע לאור היותה של אזרבייג'ן שכנתה של איראן, והעובדה שרוב אוכלוסייתה שיעית (אם כי יש בה מסורת חילונית חזקה). למרות זאת, לאחר יותר משני עשורים של יחסים דיפלומטיים, נראה שהיחסים נמצאים בשיאם.

על רקע ביקורו של שר הביטחון, משה יעלון, באזרבייג'ן בספטמבר 2014 התנהל ויכוח במדור הדעות ב"הארץ" לגבי יצוא הנשק מישראל לאזרבייג'ן, שהוא נדבך מרכזי ביחסים. מצד אחד, נטען כי המשך יצוא הנשק מישראל לאזרבייג'ן עלול להיות אחד הגורמים התורמים להתפרצות מחודשת של האלימות בנגורנו־קרבאך, ואף להביא למעשי טבח של אזרבייג'ן בקרב האוכלוסייה הארמנית.² מצד שני, במאמרי תגובה הודגשה הבעייתיות מבחינת ישראל בקשרים הקרובים בין ארמניה ואיראן, ונטען כי אזרבייג'ן היא השותפה האמיתית של ישראל.³ כמו כן הודגשו הטיהור האתני שעשו הארמנים לאזרים בשנות התשעים, תפקיד הארמנים בחוסר ההצלחה להגיע לפתרון המחלוקת סביב חבל נגורנו־קרבאך והאזורים הסמוכים וכן התמיכה הרוסית בארמניה – כתורמים למבוי הסתום.⁴ ויכוח זה מעלה מחדש את השאלה לגבי מאפייני היחסים בין ישראל ואזרבייג'ן, ועד כמה יציבים היחסים האסטרטגיים בין שתי המדינות.

רקע

לאחר התפרקות ברית־המועצות כוננו ישראל ואזרבייג'ן יחסים דיפלומטיים באפריל 1992. בשנת 1993 פתחה ישראל שגרירות בבאקו. אזרבייג'ן, למרות הבטחות שניתנו לאורך השנים, בחרה לא לפתוח שגרירות בתל־אביב. אזרבייג'ן מקיימת ערוץ לא־רשמי להידברות בין־ממשלתית דרך משרדי חברת התעופה הלאומית של אזרבייג'ן בישראל.⁵

מאז כינון היחסים הדיפלומטיים בין המדינות היו מספר ביקורים רמי־דרג, אם כי במרבית המקרים היו אלה ביקורים של בכירים ישראלים.⁶ כך ב־1997 עצר ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, בבאקו בדרכו חזרה לישראל מהמזרח הרחוק. במאי 2009 ערך הנשיא שמעון פרס ביקור רשמי במדינה. שר החוץ, אביגדור ליברמן, ערך כמה ביקורים רשמיים בבאקו (פברואר 2010, אפריל 2012, אפריל 2014). באפריל 2013 התקיים בישראל ביקור רם־דרג של שר החוץ של אזרבייג'ן, אלמר מאמאדיארוב. בספטמבר 2014 היה משה יעלון שר הביטחון הישראלי הראשון שהגיע לביקור באזרבייג'ן.

אזרבייג'ן מהווה יעד ליצוא של התעשיות הביטחוניות בישראל. חברות ביטחון ישראליות אף היו מעורבות באימון כוחות מיוחדים ובמשימות אבטחה של בכירים באזרבייג'ן, בבניית אמצעי אבטחה לנמל התעופה בבאקו ובשדרוג ציוד

צבאי מהתקופה הסובייטית (בפרט טנקים).⁷ ב־2012 פורסמה ידיעה על קיומה של עסקה למכירת נשק מן התעשייה האווירית לאזרבייג'ן בשווי 1.6 מיליארד דולר, הכוללת מטוסים ללא טייס ומערכות לוויין. בשלוש השנים האחרונות הפכה אזרבייג'ן יעד משמעותי אף יותר ליצוא נשק ישראלי, וההערכה היא כי נחתמו עסקאות בשווי 4 מיליארד דולר.⁸

האינטרסים האזריים ביחסים עם ישראל

מבחינת אזרבייג'ן, אחת מהמטרות המרכזיות של מדיניות החוץ שלה היא השבת השטחים שאבדו לה במהלך הסכסוך על חבל נגורנו־קרבאך בתחילת שנות התשעים. אזרבייג'ן טוענת שאם המשא־ומתן המדיני לפתרון הסכסוך לא יישא פרי, היא אינה פוסלת אפשרות של חזרה לסכסוך אלים, ומתכוננת לכך בין השאר באמצעות יחסיה עם ישראל. הסכסוך בין ארמניה לאזרבייג'ן לגבי נגורנו־קרבאך החל בשנים 1920–1921, כאשר התעוררה הסוגיה של קביעת גבולות ארמניה ואזרבייג'ן במסגרת ברית־המועצות. בשנת 1921 החליט סטלין – אז הקומיסר לענייני לאומים – על כך שחבל נגורנו־קרבאך ייכלל כאוטונומיה בתוך אזרבייג'ן ולא בתוך ארמניה, למרות שרוב אוכלוסייתו ארמנית. ב־1988 הצהירו הארמנים בנגורנו־קרבאך על רצונם לפרוש מאזרבייג'ן ולהתאחד עם ארמניה. ב־1991 קיימו הארמנים משאל עם בנגורנו־קרבאך, וב־1992 הכריזו על עצמאות הרפובליקה של קרבאך. הסכסוך האלים בנגורנו־קרבאך הביא לכך ש־200,000 ארמנים ברחו

מאזרבייג'ן לנגורנו־קרבאך ולארמניה, ולכך ש־185,000 אזרים מארמניה ו־45,000 אזרים מנגורנו־קרבאך ברחו לאזרבייג'ן.⁹ חרף ניסיונות תיווך בינלאומיים, הייתה הסלמה מתמשכת בסכסוך מ־1988 עד להפסקת האש של 1994. מאז שולטת ארמניה על כ־16% ממה שהיה שטח אזרבייג'ן תחת ברית־המועצות. אזרבייג'ן אמנם שיתפה פעולה עם ניסיונות התיווך של הארגון לביטחון ולשיתוף פעולה באירופה (OSCE), אך נראה שפתרון הסכסוך עוד רחוק, ואזרבייג'ן מתכוננת גם לתרחיש שבו תצטרך לנקוט פעולה צבאית. בהקשר זה יש חשיבות לישראל, כיוון שהיא המדינה היחידה שמוכנה למכור לה מערכות נשק

ישראל היא המדינה היחידה שמוכנה למכור לאזרבייג'ן מערכות נשק מתקדמות. זאת, בין היתר, עקב אמברגו מכירת נשק ברמה הצהרתית, לפחות, שעליו הכריזו מדינות ה־OSCE ביחס לאזרבייג'ן ולארמניה

מתקדמות. זאת, בין היתר, עקב אמברגו מכירת נשק ברמה הצהרתית, לפחות, שעליו הכריזו מדינות ה־OSCE ביחס לאזרבייג'ן ולארמניה.

סוגיה אחרת המהווה גורם מחבר בין אזרבייג'ן וישראל היא האיום האיראני. שתי המדינות רואות את האיום הנשקף להן מאיראן כאיום קיומי.¹⁰ החשש של איראן מכוונות הפרישה של האזרים באיראן (המהווים את המיעוט הגדול ביותר

באיראן; ההערכות הן שהמיעוט מהווה כחמישית מאוכלוסיית המדינה) ומהקמתה של 'אזרבייג'ן גדולה' מהווה חלק מבעיות היסוד ביחסי איראן-אזרבייג'ן. בנוסף, איראן הייתה בעלת-בריתה של ארמניה במהלך המלחמה על חבל נגורנו-קרבאך והחבלים הסמוכים, וזה עדיין המצב כיום. סוגיה נוספת הנמצאת במחלוקת בין אזרבייג'ן ואיראן היא החלוקה של משאבי הטבע בים הכספי. האזרים אף מאשימים את איראן בכך שהיא מעודדת התעוררות דתית בקרב השיעים במדינה.

אזרבייג'ן מנסה גם לשמור על איזון עדין ביחסיה עם רוסיה, ורואה את היחסים עם המערב ובפרט עם ישראל כהכרחיים במאמציה לשמור על מדיניות חוץ עצמאית. היא אינה מעוניינת להיות מדינת לוויין של רוסיה, ומצד שני ברורה לה מידת הנזק שרוסיה יכולה לגרום לה אם תנסה להתעמת עימה. אזרבייג'ן משוכנעת למעשה שלולא הסיוע הרוסי לארמניה, לא הייתה יכולה זו להמשיך לשלוט על נגורנו-קרבאך ועל האזורים הסמוכים לו. במיוחד מפריע לאזרבייג'ן קיומם של בסיסים רוסיים בארמניה, שמהווים למעשה את אחד הגורמים המרתיעים את אזרבייג'ן מפעולה נגדה.

למרות שאזרבייג'ן מייחסת חשיבות רבה ליחסיה עם טורקיה, קיימות גם כמה נקודות מחלוקת בין שתי המדינות. ראשית, אזרבייג'ן ראתה כבגידה בה את ניסיונות ההפשרה בין ארמניה וטורקיה ב-2009, וכן את החתימה על פרוטוקולים בין השתיים ללא שום התקדמות בנוגע לפתרון סוגיית נגורנו-קרבאך.¹¹ אזרבייג'ן טענה שטורקיה אף לא יידעה אותה מראש על המגעים והופתעה לגלות אותם בעיתונות.¹² למעשה נטען שמאז לא התאוששו היחסים בין המדינות ולא חזרו לרמה שהייתה קודם לכן. משטרו של אלייב רואה בדאגה את חלק מתהליכי ההדתה שמקדמת מפלגת הצדק והפיתוח – הסותרים את המורשת החילונית שאותה הנחיל אתא-טורק – כאיום גם על האופי החילוני של אזרבייג'ן. מעבר לכך, אזרבייג'ן חשה שאינה יכולה לסמוך על תמיכתה של טורקיה במקרה שיתפתח בינה לבין רוסיה עימות משמעותי. בעקבות החתימה על הפרוטוקולים בין טורקיה וארמניה הגדילה אזרבייג'ן בצורה משמעותית את תקציב הביטחון שלה.¹³ זהו גידול תקציבי שממנו נהנות, בין השאר, תעשיות הביטחון הישראליות. ביטוי פומבי לעניין הגובר של אזרבייג'ן ברכישת נשק וההקשר הישראלי ניתן לראות בכך שביקור שר הביטחון יעלון באזרבייג'ן היה במסגרת תערוכת הביטחון הבינלאומית הראשונה שאורגנה בבאקו, וכ-20% משטח התצוגה היו של חברות ישראליות.¹⁴

אחת הציפיות באזרבייג'ן היא שיחסים קרובים עם ישראל יסייעו לשיפור התדמית וקידום המדיניות של אזרבייג'ן בווינגטון.¹⁵ בין היתר, אזרבייג'ן רואה צורך בסיוע הלובי לטובת ישראל כאיזון ההשפעה הנרחבת שיש, לטענתה, ללובי הארמני על מדיניות החוץ האמריקאית. ביחסיה של אזרבייג'ן עם הלובי לטובת

ישראל היא נסמכת גם על הנרטיב (שלו שותפים גם נציגים של הקהילה היהודית באזרבייג'ן) שבאזרבייג'ן לא הייתה אנטישמיות לאורך השנים.¹⁶

האינטרסים הישראליים ביחסים עם אזרבייג'ן

העובדה שאזרבייג'ן גובלת באיראן הופכת אותה למקום אידיאלי לאיסוף מודיעין ביחס לנעשה באיראן. בשנות התשעים נבנו בשיתוף פעולה עם ישראל תחנות לאיסוף מודיעין אלקטרוני לאורך הגבול בין אזרבייג'ן ואיראן, וב-2011 החלה ישראל לספק לאזרבייג'ן מטוסים ללא טייס כדי לנטר את הגבול.¹⁷ מעת לעת אף נשמעו טענות על כך ששתי המדינות משתפות פעולה באופן טקטי נגד איראן. ישראל אף משתפת פעולה עם אזרבייג'ן בתחום הלוחמה בטרור, וסייעה לחשיפת תאי טרור של חזבאללה שעמדו לפעול בין היתר נגד שגריר ישראל באזרבייג'ן ונגד בית ספר יהודי של אגודת חב"ד בבאקו.¹⁸ במארכ 2012 פורסמה כתבה במגזין *Foreign Policy* שזכתה להדים רבים, ואשר לפיה אזרבייג'ן נתנה לישראל רשות עקרונית להשתמש במספר בסיסים לצורך תקיפה באיראן.¹⁹ השלטונות האזריים הכחישו מכל וכל ידיעה זו ובתגובה אמר גם שר החוץ הישראלי, אביגדור ליברמן, כי לחלק מהכתבים הצבאיים יש דמיון עשיר ושומוטב כי יכתבו תסריטי מדע בדיוני.²⁰ היחסים בין ישראל ואזרבייג'ן התפתחו בעידוד אמריקאי כחלק ממשולש הקשרים בין טורקיה, אזרבייג'ן וישראל. בשנות התשעים התפסה הייתה שציר ישראל-טורקיה-גיאורגיה-אזרבייג'ן, אשר נתמך על ידי ארצות-הברית, יהווה איזון לציר סוריה-איראן-ארמניה-רוסיה.²¹ המשבר ביחסי ישראל-טורקיה בשנות האלפיים והמלחמה בגיאורגיה ב-2008 אמנם סדקו את תפיסת הציר הזו, אך אזרבייג'ן וישראל עדיין רואות את היחסים ביניהן כתואמים את האינטרסים של המערב באזור.

את היחסים עם אזרבייג'ן צריך לראות גם כחלק מהניסיון לשבור את הבידוד של ישראל אל מול העולם המוסלמי, וכחלק מרעיון 'ברית הפריפריה'

אינטרס חשוב נוסף של ישראל הוא יבוא הנפט מאזרבייג'ן. ישראל מייבאת חלק ניכר מהנפט שהיא צורכת מאזרבייג'ן ודרך אזרבייג'ן, באמצעות צינור הנפט באקו-טביליסי-ג'האן (BTC). ההערכות הן ש-40% מתצרוכת הנפט של ישראל מגיעה מאזרבייג'ן. חברה-בת של חברת הנפט הלאומית של אזרבייג'ן אף השתתפה בקידוחי נפט של חברת 'שמן' לחופי אשדוד שאמנם התבררו ככושלים, אך מצביעים על הנכונות של אזרבייג'ן לשתף פעולה עם

ישראל בנושאי אנרגיה, ולהשקיע בה.²² לאור תגליות הגז לחופי מזרח הים התיכון, שגריר ישראל באזרבייג'ן, רפאל הרפז, אף טען שישראל יכולה ללמוד מהניסיון של אזרבייג'ן בתחום האנרגיה,²³ ובפרט מהקמתה של חברת הנפט הלאומית.

את היחסים עם אזרבייג'ן צריך לראות גם כחלק מהניסיון לשבור את הבידוד של ישראל אל מול העולם המוסלמי, וכחלק מרעיון ברית הפריפריה.²⁴ יש לציין גם שהיחסים הקרובים עם אזרבייג'ן הם חלק מניסיון להתקרב למדינות נוספות בקווקז ובמרכז-אסיה – כך מקדם משרד החוץ הישראלי תוכנית להגברת מידת השותפות גם עם גיאורגיה, טורקמניסטן, קזחסטן ואוזבקיסטן.²⁵

חולשות הברית

לחצים מצד המדינות השכנות

אחת החולשות המרכזיות של הברית בין ישראל לאזרבייג'ן היא העובדה שאזרבייג'ן נתונה ללחצי המדינות השכנות, אשר חלקן אינן רואות בעין יפה את קשריה עם ישראל. כך למשל, איראן מבקרת באופן נחרץ את הקשרים האסטרטגיים בין אזרבייג'ן וישראל. לדוגמה, במהלך ביקורו של הנשיא פרס באזרבייג'ן במאי 2009 הצהיר הרמטכ"ל האיראני כי זהו "צעד שגוי", והוסיף כי הביקור לא נתפס כצעד ידידותי ביחסי אזרבייג'ן-איראן.²⁶ למרות המחלוקות הקיימות בין המדינות, אזרבייג'ן אינה מעוניינת בעימות חזיתי עם שכנתה מדרום. אזרבייג'ן מבינה את החולשה שלה מול איראן, ועל כן מדגישה למשל שהיא לא תאפשר תקיפה של מתקני הגרעין באיראן מתוך שטחה. אזרבייג'ן חוששת שאם תהיה תקיפה באיראן ו/או בכל מצב של עימות בין איראן והמערב, היא זו שתסבול ראשונה מתגובה איראנית. למעשה קיים חשש שאפילו במקרה של הפיכה פנימית באיראן יהיו לכך השלכות שליליות על אזרבייג'ן.²⁷ אזרבייג'ן אף תלויה באיראן לצורך מעבר לנצ'יוואן, שהוא שטח אזרי המופרד מהטריטוריה המרכזית של המדינה ואשר ממנו הגיעה שושלת אלייב.

על רקע המשבר ביחסי ישראל-טורקיה לאחר אירועי המשט לעזה במאי 2010, טורקיה ניסתה אף היא ללחוץ על אזרבייג'ן לקרר את יחסיה עם ישראל. כך למשל נטען ששגריר טורקיה באזרבייג'ן איים בספטמבר 2011 שישאל צריכה להביא בחשבון כי ייתכנו בעיות באספקת הנפט דרך צינור באקר-טביליסי-גי'האן.²⁸ האזרים אמנם אינם רואים ברמה האסטרטגית שינוי הנוגד את ההיגיון של המשך הברית עם ישראל, אך לאורך השנים הדגישו טורקיה ואזרבייג'ן את הנרטיב של "לאום אחד, שתי מדינות" כביטוי לקרבה ביניהן, ולכן קשה להתעלם לגמרי מהעמדה הטורקית. למרות הרצון של אזרבייג'ן לשמר את יחסיה עם המערב ובתוך כך עם ישראל, החשש מרוסיה מהווה גם הוא מכשול למידת היכולת להתקרב למערב. כך, מלחמת רוסיה-גיאורגיה נתפסה כסימן לשאיפות הניאור-אימפריאליות של רוסיה בקווקז. המלחמה בגיאורגיה אף חשפה בעיני אזרבייג'ן את התייחסותם של האמריקאים לקווקז כאל החצר האחורית של רוסיה, ולכן הם לא ירצו להתעמת עם רוסיה בסכסוכים על האזור. היחסים הקרובים בין רוסיה וארמניה והסכסוך בנגורנו-

קרבאך מגבילים את יכולתה של אזרבייג'ן להתקדם ביחסיה עם המערב, וגם הופכים אותה לפגיעה מאוד בעקבות הגברת השפעתה של רוסיה באזור.²⁹ יש לציין בהקשר זה שרוסיה ניסתה מספר פעמים ללחוץ על ישראל שלא תמכור לאזרבייג'ן מערכות נשק מתוחכמות.³⁰

יציבות שלטון אלייב והזהות החילונית

חולשה נוספת של הברית היא התלות בהמשך שלטונה של שושלת אלייב, או לכל הפחות – המשך שימור הזהות החילונית של המדינה. האב הידר אלייב, שהיה בעבר בכיר בקג"ב ושימש המזכיר הראשון של אזרבייג'ן בתקופת השלטון הסובייטי, הצליח לבנות סביב עצמו פולחן אישיות. לבנו, אילהם אלייב, אין כריזמה כמו של אביו ועם כניסתו לתפקיד הושמעו דעות ספקניות ביחס ליכולתו להחזיק בו,³¹ אך גם הוא מפתח פולחן אישיות. קיימת חשיבות לממד השבטי בפוליטיקה האזרית ורבים מבני שבט אלייב נהנים ממנעמי השלטון, אך הדבר תורם לשחיתות במדינה.³² יש ערעור על הגינותם של מרבית סבבי הבחירות שנערכו במדינה מאז קבלת העצמאות בשנות התשעים, וב־2009 בוטלה ההגבלה על מספר הכהונות של הנשיא – דבר המדגיש גם הוא את הכוונות האוטוריטריות של משטר אלייב.³³ בשנים האחרונות גוברת הביקורת על הפרות זכויות אדם ועל המגבלות החמורות על חופש הביטוי באזרבייג'ן (וכן על מעצר של עיתונאים³⁴), והדבר מקבל ביטוי רב יותר ברשתות החברתיות ובעיתונות הבינלאומית.³⁵ הזהות החילונית של מרבית אזרחי אזרבייג'ן עדיין חזקה, אך ניתן לזהות התעוררות דתית מסוימת בעיקר בקרב הצעירים (בין השאר, עקב ניסיונות של גורמים דתיים מאיראן, מטורקיה ומהמפרץ להשיג השפעה).³⁶ ניסיונות של השלטון לצאת נגד מה שהוא מגדיר כקיצוניים דתיים נתפסים, לעיתים, כמוגזמים וכפגיעה בחופש הביטוי.³⁷ הצבא סובל אף הוא מבעיות שחיתות,³⁸ כאשר משפחות החיילים (המדובר בצבא חובה) משלמות שוחד על מנת שבניהם יוצבו הרחק מקו החזית. החלפתו של שר הביטחון לאחר הבחירות של 2013 נתפסה כניסיון לעשות סדר בצבא,³⁹ אך הבעיות טרם נפתרו. מעבר לכך, קיימים סימני שאלה לגבי עתיד מקורות האנרגיה, שעליהם נשענים כ־90% מהיצוא של אזרבייג'ן. אזרבייג'ן הגיעה לשיא תפוקת הנפט ב־2010 ומאז הרזרבות מתדלדלות, ואם לא יהיו תגליות משמעותיות חדשות – היא תישאר ללא מקורות נפט בשנת 2025.⁴⁰ השלטונות באזרבייג'ן מתייחסים לאיום זה בביטול, לפחות באופן פומבי. כך למשל נטען שנפט "לא נגמר ביום אחד," ושייתכנו תגליות גז שיפצו על ההתדלדלות ברזרבות הנפט.⁴¹ יחד עם זאת, ניתן להעלות ספקות לגבי יכולתה של הכלכלה האזרית לשגשג ושל משטר אלייב לשרוד – ללא משאבי האנרגיה.

לחצים מצד העולם המוסלמי

חולשה אחרת של יחסי ישראל-אזרבייג'ן אפשר לראות בעובדה שגם אזרבייג'ן מתקשה לעמוד מול הלחצים של העולם המוסלמי, שלא להדק יתר על המידה (לפחות לא פומבית) את היחסים עם ישראל. זהו הבסיס להתנגדותה של אזרבייג'ן לפתיחת שגרירות בישראל, ושל הצבעות נגד העמדה הישראלית בפורומים בינלאומיים.⁴² קיים חשש שאם תפתח אזרבייג'ן שגרירות בישראל, הדבר יתרום לעמדה עוינת של העולם המוסלמי ביחס להחלטות הקשורות לסכסוך בנגורנו-קרבאך.⁴³ בפרט, מכל הארגונים הבינלאומיים, רק הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי תומך בעמדה האזרית בסכסוך זה.

סיכום

בעוד מדינות רבות תופסות את איראן כאיום, ובמיוחד את תוכנית הגרעין האיראנית, מעטות רואות בה איום קיומי. בין מדינות מעטות אלו ניתן למנות את ישראל ואזרבייג'ן. יחד עם זאת, העובדה שאזרבייג'ן היא מדינה שכנה לאיראן מאלצת אותה להתמודד עם איום זה באופן זהיר, ותוך ניסיון לשמור על רמה מסוימת של תקשורת ויחסים עם השלטון בטהראן.

בדומה למערכות יחסים "מיוחדות" אחרות שהיו לישראל, עולים ספקות לגבי יציבות היחסים עם אזרבייג'ן, במקרה שיחולו בה שינויי שלטון משמעותיים. הלך שאפשר ללמוד מקריסתן של מערכות יחסים קודמות אלו הוא הקושי לזהות את קריסת המשטרים בזמן אמת, וקרוב לוודאי שיהיו יחסים עכורים עם המשטר החדש לכשיתרחשו חילופי השלטון (הדוגמאות הבולטות ביותר בהקשר זה הן איראן ודרום-אפריקה, אך ניתן גם לציין את טורקיה). על

מנת להימנע ממצב כזה, מובן שיש לעקוב בצורה קרובה אחר סימני חולשה של המשטר הקיים. יחד עם זאת, במובנים רבים לאזרבייג'ן אין תחליף מבחינת ישראל. הקרבה של מדינה זו לאיראן הופכת אותה לאטרקטיבית במיוחד. לכן ניתן לטעון שהרווחים בהווה כדאיים ביחס למידת ההסתכנות של ישראל לגבי אפשרות של שינוי משטר באזרבייג'ן בעתיד. בכל מקרה, יש להזהר ולהימנע ככל האפשר ממצב שבו לא תהיה כל הכנה מראש לשינוי השלטון. בהקשר זה יש גם לציין שהתבטאויות חיוביות של

בדומה למערכות יחסים "מיוחדות" אחרות שהיו לישראל, עולים ספקות לגבי יציבות היחסים עם אזרבייג'ן, במקרה שיחולו בה שינויי שלטון משמעותיים

דוברים ישראלים ביחס למשטר אלייב נתפסים כבעייתיים על ידי חלק מהאוכלוסייה האזרית המתקוממת נגד השלטון.⁴⁴ אזרבייג'ן תופסת את קהילת יוצאי אזרבייג'ן בישראל כנכס מבחינתה, וכאחד ההסברים לקרבה הקיימת כיום בין אזרבייג'ן וישראל. גם ישראל צריכה להסתכל על קהילה זו כעל נכס שיש לרתום אותו

הן כגורם שיכול להוות חוליה מקשרת, והן כמקור מידע על שינויים בפוליטיקה הפנימית האזרית.

הערות

- 1 <https://wikileaks.org/cable/2009/01/09BAKU20.html>
- 2 יאיר אורון, "אל תתנו לאזרים נשק", *הארץ*, 20 באוקטובר, 2014.
- 3 Maxime Gauin and Alexander Murinson, "Baku to the Future: Azerbaijan, not Armenia is Israel's True Ally," *Haaretz*, October 29, 2014.
- 4 אבינעם עידן, "דברים שכדאי לדעת", *הארץ*, 2 בנובמבר, 2014; אריה גוט ואמיל אברמוב, "אזרבייג'אן חשובה לישראל", *הארץ*, 11 בנובמבר, 2014.
- 5 Alexander Murinson, "The Ties between Israel and Azerbaijan," *Mideast Security and Policy Studies*, no. 110 (October 2014), p. 14.
- 6 בהקשר זה יש להזכיר גם את הביטול ברגע האחרון של ביקור שר החוץ של אזרבייג'ן בישראל ב-1999, על פי הוראותיו של נשיא המדינה באותה עת, היידר אלייב.
- 7 Alexander Murinson, *Turkey's Entente with Israel and Azerbaijan: State Identity and Security in the Middle East and Caucasus* (New York: Routledge, 2010), p. 127.
- 8 Murinson, "The Ties between Israel and Azerbaijan," pp. 22-24.
- 9 Barbara Opall-Rome, "Israel Bolsters Strategic Ties with Azerbaijan," September 10, 2014.
- 10 Edmund Herzig, *The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia* (London: Royal Institute for International Affairs, 1999), p. 66.
- 11 Alexander Murinson, "Opportunities and Challenges in Israeli-Azerbaijani Relations," *Caucasus International* 2, no. 2 (Summer 2012), p. 187.
- 12 Thomas de Waal, *The Caucasus: An Introduction*, (New York: Oxford University Press, 2010), p. 130.
- 13 Tulin Daloglu, "Turkey-Azerbaijan Relations Still Strong," *Al-Monitor*, November 4, 2013.
- 14 Murinson, "Opportunities and Challenges in Israeli-Azerbaijani Relations," p. 186.
- 15 עמיר רפפורט, "הברית עם אזרבייג'ן תעזור לישראל מול איראן?" *nrg*, 11 בספטמבר, 2014.
- 16 Murinson, "Opportunities and Challenges in Israeli-Azerbaijani Relations," p. 180.
- 17 "There has never been Anti-Semitism in Azerbaijan – Arye Gut," *News-Az*, November 12, 2013.
- 18 Murinson, "The Ties between Israel and Azerbaijan," p. 22.
- 19 Michael Segall, "Iran Fears Growing Israel-Azerbaijan Cooperation," *Jerusalem Center for Public Affairs Issue Brief*, 13, no. 12, May 17, 2013.
- 20 Mark Perry, "Israel's Secret Staging Ground," *Foreign Policy*, March 28, 2012.
- 21 Murinson, "Opportunities and Challenges in Israeli-Azerbaijani Relations," pp. 178-179.
- 22 Savante E. Cornell, *Azerbaijan since Independence* (London: M.E. Sharpe, 2011), p. 374.
- 23 Shahin Abbasov, "Azerbaijan: SOCAR to use Israeli Oil Field as Proving Ground," *Eurasianet.org*, May 8, 2012.

- Murinson, "The Ties between Israel and Azerbaijan," p. 17. 23
- יואל גוז'נסקי וגליה לינדנשטראוס, "תחיית קונספט הפריפריה במדיניות החוץ הישראלית?" **עדן אסטרטגי**, כרך 15, גיליון 2 (יולי 2012), עמ' 25-26. 24
- אלי בדרנשטיין, "משרד החוץ חותר לשותפות עם שכנותיה של איראן," *nrg*, 4 בנובמבר, 2013. 25
- Murinson, "Opportunities and Challenges in Israeli-Azerbaijani Relations," p. 184. 26
- Joshua W. Walker, "Eurasia's Hinge: Azerbaijan's Triangular Balancing Act," *Caucasus International* 12, no. 2 (Summer 2010), p. 29. 27
- Dudi Cohen, "Turkey to Azerbaijan: Stand with Us Against Israel," *Ynet News*, September 25, 2011. 28
- Walker, "Eurasia's Hinge," p. 33. 29
- Murinson, "The Ties between Israel and Azerbaijan," p. 24. 30
- Stephen Mulvey, "Profile: Ilham Aliyev," *BBC News*, October 16, 2003. 31
- Murinson, *Turkey's Entente with Israel and Azerbaijan*, pp. 125-126. 32
- Suha Bolukbasi, *Azerbaijan: A Political History* (London: I.B. Tauris, 2014), p. 217; 220. 33
- על היקף התופעה של מעצר עיתונאים, ראו למשל, "A Year in Azerbaijan: 'Europe's Biggest' Media Prison," *Radio Free Europe*, January 7, 2015. 34
- ראו למשל, אנשיל פפר, "אזרבייג'ן מתרחקת מהמערב," **הארץ**, 12 בדצמבר, 2014; 35
- Altay Goyushov, "The Two Faces of Azerbaijan's Government," *Foreign Policy*, December 6, 2014.
- Altay Goyushov, "Islamic Revival in Azerbaijan," *Hudson Institute*, November 11, 2008, <http://www.hudson.org/research/9815-islamic-revival-in-azerbaijan> 36
- "Azeris Speak Out on Mosque Closures," *BBC News*, November 3, 2014. 37
- "Azerbaijan: Defence Sector Management and Reform," *International Crisis Group Europe Briefing*, No. 50, October 29, 2009. 38
- Thomas de Waal, "A Changing Skyline in Azerbaijan," *Eurasia Outlook*, November 6, 2013. 39
- Cornell, *Azerbaijan since Independence*, p. 199. 40
- Margarita Antidze, "Azerbaijan's Leader Set to Keep Power but Problems Loom," *Reuters*, October 4, 2013. 41
- "Odd but Useful Allies," *The Economist*, January 21, 2012. 42
- Elnut Ismayilov, "Israel and Azerbaijan: The Evolution of a Strategic Partnership," *Israel Journal of Foreign Affairs* 8, no. 1 (2013), p. 74. 43
- Eldar Mamedov, "How Deep are Azerbaijan-Israel Relations," *Eurasianet Commentary*, January 18, 2013. 44

מס שפתיים: שלום ופוליטיקה בישראל ת-2003 עד 2013

מיה קורנברג

המאמר בוחן את דעת הקהל הישראלית בנושא תהליך השלום משנת 2003 עד 2013, מבעד לעדשה של מערכות הבחירות לכנסת. השאלה המרכזית היא – האם קיים מתאם בין הנושאים שבמוקד תעמולת הבחירות לבין דעת הקהל הישראלית על תהליך השלום. בעזרת ניתוח נתוני סקרים, תשדירי בחירות וראיונות עם מומחי תעמולה ופוליטיקאים משרטט המאמר את תמונת החברה הישראלית במהלך שנים אלה. הממצאים מעלים שקיים מתאם בין הדגש שניתן בתעמולת הבחירות לסכסוך הישראלי-פלסטיני לבין כוונת הבוחר הישראלי להצביע על פיו. המחקר מגלה שקיימת אדישות גוברת כלפי הסכסוך בקרב ישראלים, ככל שפוחתת הדחיפות לעסוק בו ומתעצמת העייפות ממנו. כדי שנושא זה ישוב להיות רלוונטי בבחירות 2015, על מקבלי ההחלטות למצוא דרך לשקם את אמון הציבור הישראלי בשלום.

מילות מפתח: מערכות בחירות, דעת קהל, תהליך השלום

“שלום הוא סוג של מס שפתיים, מלכודת... שמנהלי הקמפיין מוכרים, בדיוק כמו שמוכרים כל דבר אחר. העובדה שהם לא משתמשים בשלום היא הוכחה לחולשתו של הערך הזה. אילו יכלו למכור אותו הם היו עושים זאת... ציבור הבוחרים הוא ערך”, כך מסביר ליאור חורב,¹ אסטרטג פוליטי שעבד בעבר עם אריאל שרון. תהליך השלום והאופן שבו הוא מנוצל בתעמולת הבחירות, או לחלופין מוסט הצידה, מהווה רכיב מרכזי בפוליטיקה הישראלית מאז ומתמיד. המאמר בוחן את דעת הקהל הישראלית בנושא תהליך השלום, כפי שהיא משתקפת מבעד לעדשה של מערכות הבחירות בין השנים 2003 ל-2013. הממצאים מוכיחים שתעמולת

מיה קורנברג היא עוזרת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי

הבחירות בישראל קשורה באופן הדוק לעמדות ציבור הבוחרים, ואכן יש מתאם ישיר בין תשומת הלב המוקדשת לתהליך השלום בתעמולת הבחירות לבין מיקומו של נושא זה בסדר העדיפויות של הציבור. הכיווניות של המתאם אינה ברורה, שכן הנתונים והראיונות מצביעים על קשר מורכב שבו שני הרכיבים משפיעים זה על זה, אך עולה בבירור שהציבור הישראלי מפתח אדישות גוברת כלפי הסכסוך ככל שנוכחותו פוחתת בחיי היומיום.

בחירות 2003

מכיוון שבישראל יש מפלגות רבות, חלקן אף צצות ונמוגות בתום מערכת בחירות אחת, המאמר יתמקד במפלגות שהציגו מועמדים מרכזיים לראשות הממשלה במערכות הבחירות הרלוונטיות. במהלך העשור האחרון היו אלה המפלגות קדימה, הליכוד והעבודה. על מנת לקבוע מה היה המוקד של כל מערכת בחירות, המאמר יתרכז בקמפינים תקשורתיים ובתשדירים ולא במצע המפלגות. חשיבותו של המצע המפלגתי ירדה בישראל עד כדי כך שהליכוד, שהיה המפלגה הגדולה בבחירות 2013, אפילו לא הציג מצע בבחירות באותה שנה. כפי שהסביר האסטרטג הפוליטי, ג'ורג' בירנבאום, "המצע כבר לא חשוב. תשומת הלב של האנשים נתונה לתקשורת. המסרים מגוונים מאוד, אבל אנשים גם רגילים לקבל את המידע במנות קטנות".² התקשורת היא האמצעי המרכזי שדרכו הפוליטיקאים הישראלים מתקשרים עם המצביעים ומביעים את דעותיהם, ולכן זו הדרך היעילה ביותר לניתוח האסטרטגיה והמוקד המרכזי שלהם. העיתונאי נחום ברנע מזהה כי "ההתבטאויות לאורך הבחירות הן בתפקיד יותר חשוב מהמצע, מה שאנשים אומרים. למה? כי לפעמים הם אומרים משהו ומסתבכים, הם רוצים לטשטש והם מחדדים. תעמולת הבחירות מנסה לחשוף את הטשטוש הזה".³ הניתוח הנוכחי בוחן תשדירים, סיסמאות ותשומת לב תקשורתית לנושאים שעלו בכל מערכת בחירות, על מנת לזהות את המוקד שלה.

בבחירות 2003 ניצב אריאל שרון מהליכוד מול עמרם מצנע מהעבודה. הרקע למערכת הבחירות היה "מות אוסלו" והאינתיפאדה. קמפיין הליכוד התמקד בעיקר באישיותו של שרון ופחות בסוגיית הביטחון. על פי ג'ורג' בירנבאום, האסטרטג שבנה את הקמפיין של שרון, "בתשדירים על אריאל שרון הראינו אותו קוטף ורדים עם הנכדים בחווה שלו... הפכנו אותו לסבא ואת האישיות שלו לגדולה מהחיים. קמפינים מבוססי אישיות הם לעתים דבר כה גדול, עד ששום דבר אחר אינו חשוב".⁴ אכן, רוב התשדירים התמקדו בשרון והסיסמה של הליכוד לכרזות שלו הייתה "העם רוצה שרון",⁵ שנולדה מהסיסמה הישראלית הפופולרית "העם רוצה שלום". הקמפיין של מפלגת העבודה ניסה להשיב מלחמה עם סיסמאות כגון "לא נהיה בממשלת שרון"⁶ או "רק מצנע יכול, הליכוד לא!"⁷ סיסמאות אלה

ממחישות ביתר שאת את ההתמקדות באישיות על פני סוגיית הביטחון. מחקר בנושא כיסוי תקשורתי בחן אייטמים חדשותיים בערוצי הטלוויזיה 1, 2 ו-10 בשלושת השבועות שקדמו לבחירות 2003. במחקר נמצא שרק 7.2% מהכיסוי עסק בפלסטינים ובמשא-ומתן עמם ורק 9.6% מהכיסוי עסק בטרור וביטחון, ואילו 5.8% מהכיסוי הוקדש לחינוך, לבריאות ולרווחה⁸ ו-33.2% לפשע ושחיתות. מחקר זה מוכיח שהטרור ותהליך השלום לא עמדו במוקד מערכת הבחירות. בחירות 2003 התקיימו בצל אינתיפאדת אל-אקצה המתמשכת ואף על פי כן, שאלות שנגעו לסבב עימות זה לא שלטו בכיסוי התקשורתי.⁹ הרקע לבחירות 2003 היה אמנם האינתיפאדה ושאלת הביטחון, אבל האישיות של המתמודדים עלתה כסיפור המרכזי.

אפשר להעריך את עמדת הציבור לפני כל מערכת בחירות על פי סקרי דעת קהל של 'מדד השלום' – פרויקט סקרי דעת קהל ידוע שמנוהל על ידי המכון הישראלי לדמוקרטיה והאוניברסיטה הפתוחה, אשר עוקב בשיטתיות אחר דעת הקהל בישראל בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני, וגם אחר נתוני סקר נוספים. נתונים אלה נוספו למידע איכותני (ראיונות עם ישראלים) כדי להשיג תמונה מלאה יותר של דעת הקהל.

סקר טרום בחירות שבוצע ב-2003 מטעם Israel National Election Studies מצא כי מתוך רשימה המדרגת שיקולי הצבעה אפשריים, 67% מהמצביעים ציינו את השלום והשטחים כשיקול הצבעה מרכזי, 66% ציינו את הטרור, 63% ציינו את הכלכלה ו-51% את המדיניות החברתית.¹⁰ למרות שהביטחון הוצב במקום הראשון בתודעה הציבורית, כפי שהיה גם בתעמולה, הסוגיות החברתיות-כלכליות ניצבו מייד אחריו. בסיכום סקר מדד השלום שנערך בינואר 2003 נאמר כי "בשלבם המאוחרים של מערכת הבחירות המאמץ ההסברתי של רוב המפלגות העיקריות הועתק לנושא הביטחוני, כאשר נושאי חברה וכלכלה נדחקו לקרן זווית. ואולם, מסתבר כי בעיני הציבור הנושא הכלכלי חברתי אינו נופל ואף עולה בחשיבותו על זה הביטחוני".¹¹ ממצאי מדד השלום מאשרים את הפיצול בדעת הקהל בין פתרון הסכסוך ושיקום הכלכלה. מדד השלום הראה גם כי 45% מהמצביעים האמינו ששיקום הכלכלה צריך להיות בעדיפות הראשונה בסדר היום של הממשלה החדשה, לעומת 42% שסברו כי יש לתת עדיפות עליונה לפתרון הסכסוך.¹² אפשר שהדגש בכיסוי התקשורתי על סוגיות חברתיות ותשומת הלב הפחותה לסוגיות הביטחוניות היו תגובה לחלוקה השווה כמעט בדעת הקהל, אם מביאים בחשבון את ההתמקדות באישיותם של המועמדים.

בחירות 2006

בחירות 2006 נערכו לאחר הנסיגה מרצועת עזה באוגוסט 2005 והקמת מפלגת המרכז 'קדימה' על ידי אריאל שרון בשנה זו. המרוץ ב-2006 התמקד באהוד אולמרט ממפלגת קדימה נגד עמיר פרץ ממפלגת העבודה ובנימין נתניהו מהליכוד. פרץ העביר את מוקד הדיון של העבודה לסוגיות חברתיות וכלכליות. ניתן להסיק זאת בביורר מעמוד הבית של אתר עיתון מפלגת העבודה, שפורסם בדצמבר 2005. הכותרת הייתה "העבודה היא המפלגה היחידה שמציגה אלטרנטיבה חברתית אמיתית"¹³. הכרזה הראשית של מפלגת העבודה כללה את הסיסמה "תוכנית כלכלית-חברתית רב-שנתית"¹⁴. המחקר בנושא הכיסוי התקשורתי מצא כי 11.5% מהאייטמים בתקשורת עסקו בטרור, במתקפות, באינתיפאדה ובביטחון, ו-13% עסקו בפלסטינים ובמשא-ומתן, ואילו 20.3% עסקו בחינוך, בבריאות, ברווחה ובצדק חברתי, ו-19.1% עסקו בפשע ובשחיתות.¹⁵ בהשוואה לבחירות 2003 מצאו החוקרים שחלה עלייה משמעותית בכיסוי נושאים חברתיים לעומת כיסוי נושאי טרור ותהליך השלום – עובדה שסימנה העברה של מוקד הקמפיין לסוגיות חברתיות.

הליכוד וקדימה הקדישו בקמפיינים שלהם תשומת לב רבה יותר לסכסוך מאשר מפלגת העבודה. הליכוד עשה שימוש בסיסמאות כמו "הליכוד חזק, ישראל בטוחה"¹⁶ ובג'ינגל "העתיד שלי, הביטחון שלי, הליכוד זה נכון"¹⁷. הקמפיין של קדימה נשען במידה מסוימת על האישיות של אריאל שרון, בשילוב סוגיית הסכסוך. אולמרט, ראש מפלגת קדימה והמועמד שלה לראשות הממשלה בבחירות 2006, הסביר: "ב-2006 ידעתי שאני מעוניין לסגת מכל יהודה ושומרון ולכן רציתי שהנושא יהיה על סדר היום, כך שאם זה יקרה, יהיה לי מנדט מהעם ואי-אפשר יהיה לטעון נגדי לאחר מכן 'ביקשת מנדט על מדיניות אחת ויישמת אחרת'"¹⁸.

באחד מתשדירי הטלוויזיה של קדימה שמבהירים עמדה זו מופיעים פוליטיקאים ישראלים שונים שמדברים על המנהיגות והגבורה של שרון, והתשדיר מסתיים בפנייה של אולמרט לצופים: "צריך להגיד כן לגבולות קבע, כן למדינה יהודית עם רוב יהודי קבוע, כן לכלכלה שיש עמה חמלה"¹⁹. סדר מילותיו של אולמרט אינו מקרי. הוא מדרג את פתרון בעיית הגבולות והבטחת רוב יהודי – שתי סוגיות שמתקשרות ישירות לסכסוך – מעל סוגיית הכלכלה. תשדיר בחירות נוסף הציג בצורה בולטת את הסיסמה "ממשיכים קדימה בדרך שרון. מנהיגות חזקה לשלום"²⁰. השילוב של הפניית תשומת הלב לענייני חוץ ולבעיות פנים מסמן תנועה כללית של דעת הקהל הישראלית לכיוון המרכז. קמפיין העבודה מראה שההתעניינות בסוגיות חברתיות עולה, אולם הקמפיינים של הליכוד וקדימה ממחישים שהסכסוך רלוונטי אף הוא. הישראלים מוטרדים הן מבעיות חברתיות והן מהסכסוך. הם רוצים להישאר במרכז. תנועה זו לכיוון המרכז תרמה בחלקה להצלחתה של קדימה.

באשר לדעת הקהל בתקופה שקדמה לבחירות 2006, מעניין לבחון כמה מסקרי מדד השלום בזמן זה. סקר מנובמבר 2005 מראה כי 52% מהמצביעים נקבו בשיקולים חברתיים-כלכליים כגורם המרכזי שישפיע על החלטת ההצבעה שלהם, בעוד 27% ציינו סוגיות ביטחוניות-פוליטיות.²¹ סקר מדד השלום מפברואר 2006 הראה כי 47% מהבוחרים ראו בביטחון גורם עליון לקביעת ההצבעה, בעוד 37% סברו ששאלות חברתיות-כלכליות יקבעו את גורל הבחירות.²² אמנם קשה להצביע בבירור על הסיבה לשינוי בין נובמבר לפברואר, אך הסקרים מראים שניתן משקל רב הן לנושאים חברתיים-כלכליים והן לנושא הביטחון. מערכת בחירות זו, שבה מפלגה אחת התמקדה באופן בלעדי בסוגיות חברתיות-כלכליות, ממחישה כי אף על פי שהסכסוך מעולם לא נעלם מהתודעה, בעיות אחרות החלו לתפוס מקום גבוה בסדר העדיפות. באותה מידה, סקרי דעת הקהל של בחירות 2006, שבהם הביטחון והנושא החברתי-כלכלי החליפו מקומות בראש סולם העדיפויות של הבוחר ככל שהמציאות בשטח השתנתה, ביססו נוכחות גוברת של סוגיות חברתיות וכלכליות במקביל לשיקולים הביטחוניים, שחשיבותם נותרה גבוהה.

בחירות 2009

בחירות 2009 נערכו בצל מבצע 'עופרת יצוקה' בעזה והמשבר הכלכלי העולמי. שני המועמדים המרכזיים לראשות הממשלה היו ציפי לבני ממפלגת קדימה ובנימין נתניהו מהליכוד. הכיסוי התקשורתי הראה התמקדות בסוגיית הביטחון. מחקר הכיסוי התקשורתי ניתח את כל תשדירי המפלגות הגדולות ששודרו בטלוויזיה ב-2009 וכן שני סרטוני וידאו שכל מפלגה פרסמה באתר האינטרנט שלה, ומצא כי 28.3% מתשדירי המפלגות עסקו בטרור, במתקפות, באינתיפאדה או בביטחון, ו-6% עסקו במשא-ומתן.²³ רק 23% מתשדירי המפלגות עסקו בחינוך, בבריאות, ברווחה ובצדק חברתי, ו-2.3% בלבד עסקו בכלכלה ובנושאים פיננסיים. המחקר גם מצא כי 19.9% מהאיטמים החדשותיים בערוצים המרכזיים עסקו בטרור, במתקפות, באינתיפאדה ובביטחון, ו-10.6% עסקו בפלסטינים ובמשא-ומתן עמם, ואילו 18% עסקו בערבים הישראלים. לעומת זאת, רק 14.9% עסקו בחינוך, בבריאות, ברווחה ובצדק חברתי, ו-11.8% עסקו בפשע ובשחיתות.²⁴ מספרן של כתבות החדשות שהוקדשו לטרור ולמשא-ומתן היה גבוה במידה ניכרת מאשר בבחירות קודמות, בעוד מספר הכתבות שעסקו בפשע ובבעיות חברתיות ירד בהשוואה ל-2006. קמפיין הליכוד התמקד בתהליך השלום מנקודת מבט של איזמים ביטחוניים. באחד מתשדירי הליכוד הוצגה ציפי לבני כאיום ביטחוני. התשדיר תיאר את השלכות ההצבעה למפלגות הקטנות, והסתיים בכך שציפי לבני תחלק את ירושלים, תחזור לקווי 67' ומטר של קסאמים ישוגר לעבר ישראל. התשדיר סיים בהצהרה "רק

ליכוד גדול יעצור את הנסיגות, ינצח את הטרור, ישמור על ירושלים ועל הגולן... ליכוד גדול זה ישראל חזקה".²⁵

הקמפיין של קדימה בהובלת ציפי לבני התמקד גם הוא בסכסוך. באחד התשדירים שסיפר את סיפור עלייתה של ציפי לבני לראשות המפלגה, לבני פונה אל הצופה ואומרת שהצבעה עבורה פירושה להבטיח שהסכסוך ינוהל בצורה פרגמטית.²⁶ מערכת הבחירות של 2009 הפגינה אפוא נטייה כללית לשוב ולהתמקד בסכסוך, על רקע הלחימה בעזה שהטילה צל כבד על מערכת הבחירות.

לגבי דעת הקהל בתקופה שקדמה לבחירות 2009, סקר מדד השלום מאוקטובר 2008 מצא כי 47% מהנשאלים סברו שעמדות המפלגות בנושאי ביטחון ושלום הן החשובות ביותר, 23% ציינו נושאים חברתיים וחינוכיים ורק 13% ציינו עמדה כלכלית.²⁷ סקר נוסף שבוצע חודשים ספורים אחרי הקמת הממשלה החדשה הראה כי רוב הישראלים (62%) האמינו כי המשבר הכלכלי הוא הבעיה החשובה ביותר שניצבת לפתחה של הממשלה, ורק 27% ציינו את המשא-ומתן עם הפלסטינים.²⁸

בחירות 2013

מערכת הבחירות של 2013 התרחקה מהסכסוך הישראלי-פלסטיני יותר מכל מערכת בחירות אחרת בישראל. הליכוד שמר על הסיסמה שלו "למען ישראל חזקה".²⁹ אולם ללא אזכור של הביטחון. במקום זאת, השלטים מטעמו היו "חינוך חינוך מגיל 3" או "הורדה דרמטית במחירי הסלולר",³⁰ ושיקפו את ההתמקדות בארנק הישראלי על פני העמדה הפוליטית כלפי תהליך השלום. קמפיין העבודה התייחס למחאה החברתית של 2011, שקראה לצדק חברתי ולשוויון כלכלי. העבודה אף שילבה בכרזות שלה תמונות ששימשו את מפגיני המחאה. אחד השלטים היה "נלחמים על הבית"³¹ – הסיסמה ששימשה את מפגיני המחאה החברתית בקמפיין שלהם להורדת מחירי הדיור. המסר בקמפיין ובכרזות של העבודה לא הזכיר כמעט את הסכסוך. באחד המאמרים שפורסם ב'ניו יורק טיימס' ערב הבחירות נטען כי "בקמפיין הנוכחי... הבוחרים כאן... אמרו כי הנושאים שמאז ומתמיד הוצמדו לפוליטיקאים הישראלים בהיסטוריה הפכו שקופים ברובם, ואילו ערכים חברתיים ודאגות כלכליות עברו למרכז הבמה".³²

דעת הקהל השתקפה בסקר מדד השלום של 2013, שמצא כי 51% מהבוחרים היהודים ציינו נושאים פנימיים (דת, חברה וכלכלה) כמניע להצבעתם, בעוד 22.8% מהבוחרים ציינו נושאי חוץ וביטחון. דוח מדד השלום סיכם כי בבחירות 2013 "הנושאים הפנימיים חשובים יותר".³³

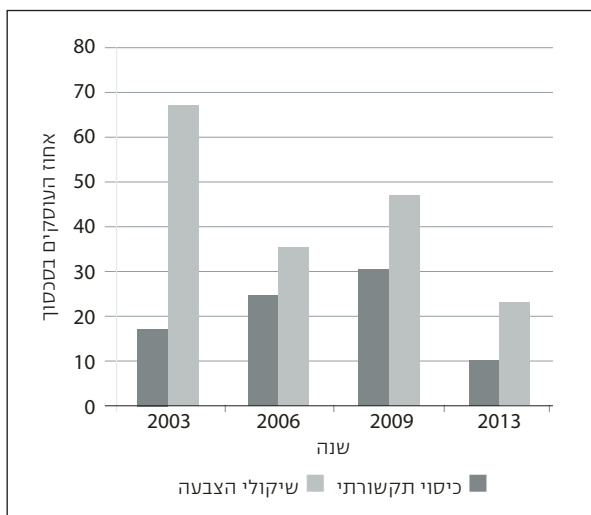
קשרי גומלין בין המשתנים

הנתונים מצביעים על שינוי הדרגתי בדעת הקהל לעבר חוסר עניין בתהליך השלום. במקביל, מספר הישראלים התומכים בהסכם שלום המבוסס על שתי מדינות נותר קבוע יחסית. סקר מטעם מכון דניאל אברהם לשלום במזרח התיכון, שמדד את תמיכת הישראלים היהודים בהסכם שלום המבוסס על שתי מדינות בין השנים 2003 ל-2013, הראה שקיים רוב חזק ויציב של 50 עד 70 אחוזים בעד הסכם כזה.³⁴ מספרים אלה נותרו גבוהים אפילו בעתות מלחמה ומשבר. בראיון בעיתון "ידיעות אחרונות" מיולי 2013 הסבירה הסוקרת הוותיקה, מינה צמח, כי התמיכה הישראלית בהסכם שלום נותרה יציבה יחסית במהלך השנים ונעה סביב 67%, ללא תלות בממשלה או במצב בשטח.³⁵ ממצאים אלה מעידים כי לא התמיכה הישראלית בשלום היא שהשתנתה, אלא מקומו בסדר העדיפויות ביחס לבעיות אחרות.

ההשוואה בין הנושא שהועמד במוקד מערכות הבחירות, כפי שבא לביטוי בתעמולת הבחירות, לבין דעת הקהל, מצביעה על מתאם ברור. תרשים 1 מציג את ההשוואה בכל מערכת בחירות. התרשים נשען על נתוני המחקר של צפתי ועמיתיו לגבי כיסוי תקשורתי כמדד כמותי לזיהוי הנושא המרכזי של מערכות הבחירות, ונתונים ממדד השלום וממכון National Election Studies כמדד לדעת הקהל. מכיוון שהמחקר של צפתי ועמיתיו לא ניתח את הקמפיין של 2013, המספר הוא הערכה המבוססת על הנתונים הזמינים מהתקשורת ומהתשדירים. התרשים מצביע בבירור על מתאם חיובי בין מוקד מערכות הבחירות לבין דעת הקהל בנושא תהליך השלום. אי-ההתאמה היחידה היא השינוי שחל בין השנים 2003 ל-2006. אי-ההתאמה זו בין מגמות הכיסוי התקשורתי לבין דעת הקהל ניתן לפתור באמצעות הכללת התשדירים שהתמקדו באריאל שרון בקטגוריית הביטחון בבחירות 2003. לחלופין, אי-ההתאמה עשויה להיות תוצאה של מקור נתונים שונה עבור דעת הקהל.

נתוני מדד השלום לא היו זמינים ב-2003, ולכן נלקחו ממכון National Election Studies. ייתכן כי סקריו מבוצעים בצורה שונה ולכן הוא מדווח על הערכות שונות לגבי דעת הקהל. מלבד זאת, באופן כללי גילו דעת הקהל ותעמולת הבחירות מגמה דומה לגבי מתן דגש לסכסוך בעשור שחלף.

כיווניות האינטראקציה בין דעת הקהל לבין המסר המפלגתי נותרה לא ברורה, עם עדות לכך ששני הרכיבים משפיעים זה על זה. ראש הממשלה לשעבר אולמרט טען כי "אם הייתי אני ראש הממשלה, הייתי עושה את מה שטוב לעם וגורם לו להבין זאת ולהסכים לכך. זה מבחן של מנהיגות – לעשות את מה שטוב למדינה ולהביא את העם לתמוך בכך".³⁶

תרשים 1. קמפיינים ושיקולי הצבעה

מירב כהן – שהייתה מועמדת 'התנועה' לכנסת ה-19 וכיום מנכ"לית 'אמון הציבור' – ממשיכה קו רעיוני זה ומסבירה: "לפעמים צריך לעשות את מה שבך גוריון פעם תיאר כ'לא רק מה שהעם רוצה, אלא מה שטוב לעם'. העם לפעמים מבלבל, וחסר לנו משהו שיאמר 'אני יודע מה טוב' ויקבע את הדרך, במקום לדאוג לקבל את מקסימום הקולות".³⁷ הצהרות כאלה מייצגות השקפה שפוליטיקאים מעצבים את דעת הקהל באמצעות מעשיהם והערכים האישיים שלהם.

יחד עם זאת, דעת הקהל מעצבת את תעמולת הבחירות, משום שפוליטיקאים פונים לאינטרס הציבורי במטרה לנצח בבחירות. לדברי ליאור חורב: "השיקולים הם אלקטורליים לחלוטין... העבודה שלך כמנהל הקמפיין היא לגרום לפוליטיקאי שלך להיבחר".³⁸ האסטרטג ג'ורג' בירנבאום מחזק את הרעיון שקמפיינים מתמרנים לטובתם את מה שכבר נמצא בתודעת הציבור, כך שמפלגות מיניות ישתמשו תמיד בסוגיה הביטחונית.³⁹ לדברי דן מרידור, "השאלה עתה היא מה הציבור רוצה לשמוע, ולא מה שאני רוצה לומר".⁴⁰

למרות שלא ברור אם דעת הקהל היא משתנה תלוי או בלתי-תלוי באינטראקציה עם תעמולת בחירות, הנתונים אכן מצביעים על ירידה במחויבות הציבורית לתהליך השלום. דומה כי דפוס חוסר העניין נובע משילוב של גורמים. העיתונאי נחום ברנע מדבר על היעדר תחושת דחיפות בקרב חלק מהציבור הישראלי. מכיוון שאין טרור ו"הסוגיה היא מעבר לגדר",⁴¹ הבעיה לא מציבה איום מידי ואין צורך לעסוק בכך עכשיו. הסיבה השנייה לחוסר העניין הציבורי היא תחושת

הייאוש והעייפות שמתלווה למאמצי השלום. כך אומרת חיילת ישראלית בת 22 שמעורה בפוליטיקה: "אנחנו עייפים מלשמוע על הבעיה הזו. זה כל מה שאנחנו שומעים כל החיים שלנו. אנחנו רוצים לפתור בעיות אחרות שמשפיעות על היומיום שלנו"⁴². הסיבה השלישית לעמדות הישראליות היא מה שברנע מאפיין כ"התעלמות נוחה" – התפיסה שלא ניתן לעשות דבר כדי לקדם את הנושא בכל מקרה, כך שאין כל ערך במחשבה על כך. פרופסור ראובן חזן מסביר כי "שני שלישי מבעלי זכות ההצבעה נולדו לתוך המצב של כיבוש ישראלי בגדה המערבית, ויחד עם תחושת הכישלון המתמשך של המשא-ומתן – התוצאה היא תגובה צינית... אנשים מבינים שאין מה לעשות עכשיו בנוגע לתהליך השלום"⁴³.

מסקנות

מניתוח דעת הקהל ותעמולת הבחירות עולה כי קיים מתאם בין השניים, וכי קיימת מגמה גוברת של חוסר עניין בתהליך השלום בקרב הישראלים. קשה מאוד לומר אם דעת הקהל היא המשתנה התלוי או הבלתי-תלוי, משום ששני המשתנים כרוכים זה בזה. הממצאים הם בהכרח נסיבתיים. יחד עם זאת, עולה מגמה ברורה של אדישות כלפי תהליך השלום בקרב חלק מהציבור הישראלי, שמשקפת במערכות הבחירות. מרפא לאדישות או לייאוש הוא שלב ראשוני הכרחי לעבר השלום. בחירות 2015 מתקרבות במהרה ועמן מערך חדש של תעמולה, הזדמנות נוספת למנהיגים להשפיע על דעת הקהל באמצעותה, ולציבור – הזדמנות לבחור מנהיגים שרוצים שלום.

הערות

- 1 ליאור חורב, ראיון אישי. 4 ביולי 2013.
- 2 ג'ורג' בירנבאום, ראיון אישי. 1 ביולי 2013.
- 3 נחום ברנע, ראיון אישי. 28 ביוני 2013.
- 4 ג'ורג' בירנבאום, ראיון אישי. 1 ביולי 2013.
- 5 "ישראל בוחרת ליכוד. העם רוצה שרון". הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/כרוזים וכרזות בחירות 2003, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elect_ephemera_2003.aspx
- 6 "לא נהיה בממשלת שרון". הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/כרוזים וכרזות בחירות 2003, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elect_ephemera_2003.aspx
- 7 "רק מצנע יכול. הליכוד לא". הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/כרוזים וכרזות בחירות 2003, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elect_ephemera_2003.aspx
- 8 Tsfat, Yariv, et al. "War on the Agenda: The Gaza Conflict and Communication in the 2009 Elections," in: *The Elections in Israel 2009*, eds. Asher Arian and Michal Shamir, (New Brunswick: Transaction Publishers, 2011), pp. 225-250.

- 9 Michal Shamir and Asher Arian, *Elections in Israel 2003*, (New Brunswick, Transaction Publishers, 2005), p. 4.
- 10 Shamir, Michal and Asher Arian. "Israel National Election Studies." www.ines.tau.ac.il
- 11 תמר הרמן ואפרים יער, "מדד השלום" ינואר 2003. מדד השלום. <http://www.peaceindex.org/indexMain.aspx>
- 12 תמר הרמן ואפרים יער, "מדד השלום" פברואר 2003. מדד השלום. <http://www.peaceindex.org>
- 13 עיתון העבודה. הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/מאוצרות המערכת/אוסף אתרי בחירות 2006, <http://www.jnul.huji.ac.il/ia/ArchivedSites/ItonHaavoda201205/news.havoda.co.il/Front/NewsNet/newspaper.html>
- 14 העבודה: "תוכנית כלכלית-חברתית רב-שנתית". הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/כרוזים וכרזות בחירות 2006, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elect_ephemera_2006.aspx
- 15 שם, Tsfat
- 16 "הליכוד חזק. ישראל בטוחה". הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/כרוזים וכרזות בחירות 2006, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elect_ephemera_2006.aspx
- 17 ג'ינגל הליכוד. הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/כרוזים וכרזות בחירות 2006, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elec_videos_2006.aspx
- 18 אהוד אולמרט, ראיון אישי. 16 ביולי 2013.
- 19 תשדיר בחירות של מפלגת קדימה. הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/תשדירי בחירות 2006, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elec_videos_2006.aspx
- 20 "ממשיכים קדימה בדרך שרון". הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/כרוזים וכרזות בחירות 2006, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elect_ephemera_2006.aspx
- 21 תמר הרמן ואפרים יער, "מדד השלום" נובמבר 2005. מדד השלום, <http://www.peaceindex.org/>
- 22 תמר הרמן ואפרים יער, "מדד השלום" פברואר 2006. מדד השלום, <http://www.peaceindex.org/>
- 23 שם, Tsfat
- 24 שם.
- 25 תשדיר בחירות של הליכוד. הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/תשדירי בחירות 2009, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elec_videos_2009.aspx

- 26 תשדיר בחירות של קדימה. הספרייה הלאומית/אסיפת בחירות/תשדירי בחירות 2009, http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/treasures/elections/elections_materials/Pages/elec_videos_2009.aspx
- 27 תמר הרמן ואפרים יער, "מדד השלום" אוקטובר 2008. מדד השלום, <http://www.peaceindex.org/>
- 28 תמר הרמן ואפרים יער, "מדד השלום" מרץ 2009. מדד השלום, <http://www.peaceindex.org/>
- 29 "למען ישראל חזקה". קמפיין הליכוד: מצע עדיין אין, שלטים חדשים יש. וואלה! 12 בינואר 2013, <http://news.walla.co.il/elections/?w=/2780/2606138>
- 30 "הורדה דרמטית במחירי הסלולר". קמפיין הליכוד: מצע עדיין אין, שלטים חדשים יש. וואלה! 12 בינואר 2013, <http://news.walla.co.il/elections/?w=/2780/2606138>
- 31 "נלחמים על הבית". מסע הבחירות של העבודה: שלטי החוצות של המחאה. וואלה!, 18 באוקטובר 2012, <http://news.walla.co.il/?w=9/2577188>
- 32 Rudoren, Jodi. "An Election in Israel Unusual for What Isn't Being Discussed." *New York Times*, January 20, 2013, http://www.nytimes.com/2013/01/21/world/middleeast/israeli-vote-greeted-by-a-yawning-electorate.html?pagewanted=all&_r=0
- 33 תמר הרמן ואפרים יער, "מדד השלום" ינואר 2013, <http://www.peaceindex.org/>
- 34 "Israeli Public Opinion Polls." *S. Daniel Abraham Center for Middle East Peace*, <http://centerpeace.org/explore/polls>
- 35 אמירה לם, "סודות וסקרים", **ידיעות אחרונות**, 12 ביולי 2013.
- 36 אהוד אולמרט, ראיון אישי. 16 ביולי 2013.
- 37 מירב כהן, ראיון אישי. 1 ביולי 2013.
- 38 ליאור חורב, ראיון אישי. 4 ביולי 2013.
- 39 ג'ורג' בירנבאום, ראיון אישי. 1 ביולי 2013.
- 40 דן מרידור, ראיון אישי. 11 ביולי 2013.
- 41 נחום ברנע, ראיון אישי. 28 ביוני 2013.
- 42 אחינועם מעודה, ראיון אישי. 28 ביוני 2013.
- 43 ראובן חזן, ראיון אישי. 11 ביולי 2013.

המכון למחקרי ביטחון לאומי

THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES

INCORPORATING THE JAFFEE CENTER FOR STRATEGIC STUDIES

TEL AVIV UNIVERSITY
אוניברסיטת תל-אביב

עדכן אסטרטגי מקדם בברכה מאמרים של חוקרים ומומחים בנושאים הנוגעים ו/או משיקים לביטחון הלאומי של ישראל וכן בסוגיות אסטרטגיות שעניינן המזרח התיכון.

מאמר שיוגש למערכת כתב העת יחזיק עד 4000 מילים באנגלית / 3000 מילים בעברית, כולל הערות שוליים. יש לצרף למאמר תקציר בן 100 מילים.

המאמרים הנשלחים למערכת **עדכן אסטרטגי** יהיו מקוריים – כאלו שלא ראו אור בעבר ואינם נמצאים בבקרה בכתב עת אחר כלשהו.

המאמרים יישלחו בפורמט WORD לכתובת:
jcssmh@post.tau.ac.il

מאמרים הנשלחים לעיון, מבוקרים על ידי חברי מערכת כתב העת **עדכן אסטרטגי** ועל ידי קוראים מן החוץ.

**עדכן
אסטרטגי**